शिवराजविजयम्

विषय-प्रवेश:

सुविदितमेतत संस्कृतसाहित्यमूर्धन्यविदुषां यत निखिलभूतलरत्नभूतमिदं भारतं पुरा येषां मनीषीमूर्धन्यानां गद्यसम्राजां तप:प्रसादवशाद् अष्टमशताब्द्या: पूर्वमेव निखिलभुवन्मण्डले अक्षुण्णां कीर्तिमवाप, तेषु अग्रगण्या: विद्वांस:– सुकविबन्धु: सुबन्धु:, कविताकामिनी पञ्चबाणो बाण:, महाकावि दण्डी च। एतै: विद्वत्वरेण्यै: पद्यकाव्यनिर्माणं विहाय सरसं गद्यं विरचितम्।

महाकविसुबन्धुना श्लेषप्रधानं वासवदत्ताभिधानं गद्यकाव्यं विरचितम्। बाणभट्टस्य कादम्बरी कथाग्रन्थ:, हर्षचरितमैतिहासिकं गद्यकाव्यं च वर्तते।''त्रयो दण्डिप्रबन्धाश्च'' एतदुक्तिमनुसृत्य 'काव्यादर्श:', ''दशकुमार चरितम्'' ''अवन्तिसुन्दरीकथा'' इति त्रयोग्रन्था दण्डिन: कथ्यन्ते। त्रिष्वपि बाणभट्टस्य कादम्बरी न केवलं तस्यैव रचनासु, प्रत्युत सम्पूर्णेऽपि संस्कृतगद्यसाहित्ये सर्वोत्कृष्टा रचना इत्यत्र नास्ति सन्देह:।

स्वनामधन्यस्तत्रभवान गद्यसम्राट् महाकवि: श्रीमदम्बिकादत्तव्यासोऽपि व्यास इव पुराणकल्पानि विविधविषयपूर्णानि ग्रन्थरत्नानि विरचय्य न केवलं नाम्नैव प्रत्युत अर्थतोऽपि स्वकीयं व्यासत्वं प्रमाणयामास, व्यासस्य महनीय साहित्यसम्पत्तौ नितान्तं कमनीयं सुललितं गद्यकाव्यमस्ति शिवराजविजयाभिधानम्। शिवराजविजयस्तावत् कश्चिदैतिहासिक उपन्यास:, यत्र महाराष्ट्रकेशरिण: शिववीरस्य उदात्तं चरितं ओज:पूर्णं देववाण्यामुल्लिखितमस्ति।

श्रीमदम्बिकादत्त व्यास:

कविपरिचय:–

पण्डित श्री अम्बिकादत्तव्यास: सामवतनाटके स्वपरिचयं प्रस्तुवन्नाह –

जातो जयपुरनगरे वाराणस्यां तथा कलितविद्य:।
सत्वरकविता सविता गौड: कोऽप्यम्बिकादत्त:।।

संस्कृतशिक्षाया: प्रचारप्रसारेण सहैव संस्कृत-साहित्येतिहासे जयपुरनगरस्य नाम मूर्ध्नि वर्तते। महाकविरयम् अत्रैव 1858 तमे ईशवीयाब्दे समुत्पन्नो, वाराणस्यामध्ययनं विधाय विहारप्रदेशे बहुत्राध्यापनं कृतवान। अस्य स्थितिकाल: 1858 ईसवीयाब्दत: 1900 पर्यन्तमिति स्वीक्रियते। महाकवेरस्य पूर्वजा: राजस्थान प्रदेशस्य जपयुरमण्डलान्तर्गते धूलानामकग्रामे निवासमकुर्वन्निति मन्यते। पण्डितप्रवरो राजारामो स्वकीयं ग्रामं परित्यज्य काश्यामेव निवासं चकार। तस्य पुत्रद्वयम् आसीत्–दुर्गादत्त: देवीदत्तश्च। दुर्गादत्तस्यैव द्वितीय: पुत्रोऽम्बिकादत्त व्यासो बभूव। 1858 ईसवीये वर्षे चैत्र शुक्लाष्टम्यां जयपुरेऽस्य जन्म सञ्जातम्। काश्यामेव स: शिक्षां गृहीतवान्। 1880 तमे वर्षे साहित्याचार्य-परीक्षामुत्तीर्णवान। भारतेन्दु-हरिश्चन्द्र: काशी कवितावर्द्धिनीसभायां महाकविमिमं ''सुकवि'' रित्युपाधिना सम्मानितवान्। एवमेव एकस्यामेव घटिकायां श्लोकशतकनिर्माणाद् काशीब्रह्मामृतवर्षिणीसभायां ''घटिकाशतक'' इत्युपाधि-नाऽलङ्कृतोऽभूत। महाकविरयं शतं प्रश्नान् श्रुत्वा तान् तेनैव क्रमेण समाधातुं क्षमोऽवर्तत। अस्मादेव कारणाद् अयं ''शतावधान'' इति प्रसिद्धिमवाप।

रससिद्धोऽयं महाकवि: प्राचीनतरमपि वस्तु स्वविलक्षणप्रतिभया नूतनं नूतनतरं च स्वरचनायां विधातुं क्षम:। अस्मादेव वैशिष्टयाद् आधुनिका: समालोचका अमुं ''अभिनवबाण'' इति नाम्ना सम्बोधयन्ति।

अनेन न केवलं संस्कृत भाषायामपितु हिन्द्यामपि रचना कृता। अशीतिकल्पा: ग्रन्थाऽनेन विरचिता परं पञ्चाशदेव ग्रन्था:तेषु प्रकाशिता वर्तन्ते। दौर्भाग्याद् द्विचत्वारिंशद्वर्षाणामल्पावस्थायामेव महाकविरयं दिवं गत:। तथापि यादृशं विपुलमुत्कृष्टंञ्च साहित्यमनेन विरचितं तादृशं शतायुर्भूत्वाऽपि कोऽपि कवि: विरचयितुं समर्थो न भवेत्।

कृतिपरिचय:–

श्रीमदम्बिकादत्तव्यासेन देववाण्यां संस्कृते समुपनिबद्धानां ग्रन्थानां संख्या तु भूयसी वर्तते, तथापि मुख्यतमा इमा: सन्ति–

(1) गणेशशतकम् (2) कथाकुसुमम् (3) सांख्यासागरसुधा (4) संस्कृताभ्यासपुस्तकम् (5) पातञ्जलप्रतिबिम्बम् (6) प्राकृतप्रवेशिका (7) सामवत नाटकम् (8) प्राकृतगूढ़शब्दकोषः (9) रेखागणितम् (श्लोकबद्धम्) (10) अनुष्टुब्लक्षणोद्धारः (11) रत्नपुराणम् (12) शिवराजविजयम् (13) गुप्ता शुद्धिप्रदर्शनम् (14) बाल व्याकरणम् (15) समस्यापूर्तिसर्वस्वम् (16) सहस्रनामरामायणम् (17) द्रव्यस्तोत्रम् (18) गद्यकाव्य-मीमांसा (19) दुःखद्रुम कुठारः (20) कुण्डलीदर्पणम् (21) आर्यभाषा सूत्रधारः (22) इतिहास संक्षेपः (23) रत्नाष्टकम् (24) पुष्पोपहारः (25) अवतारमीमांसा कारिका (26) धर्माधर्म कलकलम् (27) मित्रालापश्चेति।

शिवराजविजयम्

ऐतिहासिकोऽयमुपन्या सः। विभक्तमस्ति विरामत्रये चास्य कथावस्तु। अत्र प्रतिनिःश्वासं चत्वारो विरामाः सन्ति। नायकः महाराष्ट्रकेशरीशिवराजो वीरश्च मुख्योरसः वर्तते। अन्येरसाः करुणरौद्राद्रयोऽङ्गत्वेनात्र वर्णिताः।

विषयवस्तुः

शिवराजविजयस्य कथावस्तु त्रिषु विरामेषु द्वादशनिःश्वासेषु च वर्णितमस्ति। नायकः शिवराजो यवनानामत्वाचारादतीव खिन्नो भूत्वा मातृभूमेः स्वातन्त्र्यार्थ संघर्षमारब्धवान्। तदानीं यवनशासकानामत्याचाराः, हिन्दुनृपेषु परस्परमैक्याभावः, नायकस्य शिवराजस्य प्रतिनायकस्यावरङ्ग जीवस्य च राजनीतिकनियमेषु वैषम्यमित्यादि-घटनाक्रमवर्णनेन तात्कालिकहिन्दुराष्ट्रस्य दुर्दशा परिस्फुरति, गौरसिंहश्यामसिंह च शिवराजस्य सहायकौ। स्त्रीपात्रेषु रसनार्याः, सौवर्ण्याः, तत्सख्याश्च प्रामुख्येन वर्णनं विद्यते। सौवर्णी हि कविकल्पनावतीर्णा भारतीया रमणी।

उपन्यासोऽयं सुखान्तो वरीवर्ति, यस्य परिसमाप्तिर्नायकशिवराजस्य महाराष्ट्र विजयेन भवति। अत्र परम्परागत शैलीम् आश्रित्य रसयोजना, प्रकृति वर्णनं, मानवीय सौन्दर्य वर्णनम्, अलङ्कारयोजना, अन्यानि च काव्यतत्त्वानि समाविष्टानि, अर्वाचीन शैलीम् आश्रित्य च चरित्रचित्रण-कथोपकथन-कथानकयोजनादीनि प्रयुक्तानि। एवमयमुपन्यासः प्राचीनार्वाचीन शैल्यो सङ्गमस्थली वर्तते।

अत्र वर्णनेषु वाक्ययोजनायाञ्च बाणभट्टप्रभावः द्रष्टुं शक्यते। भाषा तदनुकूला प्राञ्जला, प्रसादगुणोपेता प्रवाहमयी च वर्तते। संवादा स्वाभाविकाः, सरलाः प्रकरणानुकूलाः पात्राणां विविध मनोवृत्तीनां परिचायकाश्च सन्ति। ऐतिहासिके कथानके कल्पनाया अपि मिश्रणं पण्डितवर्यस्य श्रीमदम्बिकादत्तव्यासस्य विद्वत्तायाः परिचायकः।

शिवराजविजयस्य कथासारः

भारतवर्षस्य दक्षिणप्रदेशे यवनानामाधिपत्यमासीत्। हिन्दुजनाः तेषामत्याचारैस्त्रस्ता आसन। नायकः शिवराजो यवनानामत्याचारादतीव खिन्नो भूत्वा मातृभूमेः स्वातन्त्र्यार्थं संघर्षमारब्धवान्। तेषां गुप्तयोजनां ज्ञातुं कूटनीतिपटुरयं प्रतिगव्यूत्याश्रमान् स्थापितवान्। शिववीरस्य निरन्तरं विजयाभियानेन उद्विग्नो बीजापुरनरेशः तेन सह योद्धुं जीवन्तमेव तं गृहीतुञ्च अफजलखानं प्रेषयामास। शिववीरः तदा प्रतापदुर्गे न्यवसत। भीमानद्यास्तटे अफजलखानः स्वकीयं शिविरमस्थापयत्। मदोन्मत्तो सः निरन्तरं भोगविलासरतो आसीत। बीजापुरनरेशस्य पत्रमादाय यवनगुप्तचरः मध्येमार्गमेकस्याः ब्राह्मणकन्याया अपहरणं कृतवान् परं सौभाग्यवशाद् सा ब्रह्मचारिगुरोः शिष्याभ्यां गौरसिंह श्यामसिंहाभ्याञ्च रक्षिता सन्देश वाहकश्च हतः। पत्रवाहकस्य वस्त्रेष्वेकं गोप्यपत्रं मिलितम्।

ततः शिववीरः पत्रमध्ये लिखितां निखिलां योजनां ज्ञात्वा स्वयमेव व्याजेन अफजलखानं हन्तुं चिन्तितवान्। द्वितीयदिवसे अफजलखानः शिवराजं मिलितुं गच्छति। शिववीरोऽपि वस्त्रयोः कवचं करयोश्च व्याघ्रनखं परिधाय तत्स्वागतार्थं गच्छति। शिववीरः परस्परमालिङ्गनावसर एव अफजलखानस्य स्कन्धौ ग्रीवाञ्च पाटयित्वा तं धरायां न्यपातयत। पूर्वयोजनानुसारेण अफजलखानस्य शिविराणि सेनया दग्धानि यवनसैनिकाश्च पलायिताः। अथ गौरसिंहः स्ववृत्तं श्रावयन्नकथयत् यत् ते गौरसिंहः- श्यामसिंहः- सौवर्णी च उदयपुरराज्यस्य लघुक्षेत्र प्रशासकस्य खड्गसिंहस्य सन्ततयः सन्ति। दुर्दैवात् दिवङ्गतयोः पित्रोः ते त्रयोऽपि देवशर्मणः पुरोहितस्य संरक्षणे न्यवसन्।

एकदा द्वावपि भ्रातरौ आखेटं क्रीडन्तौ लुण्ठाकैः अपहृतौ। दैवाच्च हनुमन्मन्दिरपूजकेन संरक्षितौ सन्तौ

महाराष्ट्रदेशं प्राप्नुताम्। तत्र भीमानद्यास्तटे शिववीरेण सह तयो: साक्षात्कार: जात:।

अन्यत्र पुण्यपत्तनं विजित्य शाइस्ताखान: तत्रैव प्रासादेषु न्यवसत्। अत: शिवराजेन सह तस्य युद्धमनिवार्यमभवत्। रघुवीरसिंहमाध्यमेन शिववीर: सन्देशमेकं तोरणदुर्गाध्याक्षाय प्रैषयत। वातवर्षादिकमविगणय्य स: सन्देशवाहक: तत्स्थानं प्राप्य हनुमन्मन्दिरे अतिष्ठत्। तत्र वाटिकायां गीतं गायन्तीं सौवर्णीं वीक्ष्य रघुवरीसिंह: तां प्रति अनुरक्तो बभूव। शिववीरस्य आज्ञां प्राप्य स: शाइस्ताखानेन सह संभाव्यमानस्य युद्धस्य फलं जातुं पण्डित देवशर्मण: पार्श्वे गतवान्। देवशर्मा सौवर्ण्या तस्य कृते मोदकमेकं प्रेषयति। तस्मै माल्यार्पणं कर्त्तुञ्च निर्दिशति। प्रात:काले दुर्गाध्याक्षात् सन्देशस्योत्तरमवाप्य देवशर्मण: ''यवनै: सह युद्धे जय: आर्यै: सह युद्धे च पराजय:'' इति भविष्यत्फलं ज्ञात्वा वाटिकायां सौवर्णीं पश्यति। तत: हनुमत्प्रसादं गृहीत्वा सिंहदुर्गं प्रति प्रस्थानं कृतवान्।

एकदा पण्डितवेषे शिववीर: माल्यश्रीकेण सह शाइस्ताखानस्य निवास स्थानं पूनानगरस्य गुप्तनिरीक्षणं कृतवान्। अनुगन्ता चान्दखानश्च तेन हत:। शिववीर: यशवन्तसिंहं पूनानगराद् बहि: स्थातुं निर्दिष्टवान् स्वयञ्च कैश्चिद् मुख्यै: शूरवीरै: सह पूनानगरे प्रविष्टवान। चान्दखानस्य शाइस्ताखानस्य च पुत्रा: रघुवीरसिंहेन हता:। आहत: शाइस्ताखान: वातायनात् पलायितवान। रघुवीरसिंह: अवरङ्गजीवस्य पुत्रीं रोशनआरां बन्दिनी कृतवान्।

इत: ब्रह्मचारिगुरु: गौरसिंहाय स्वकीयं स्वपुत्रस्य वीरेन्द्रसिंहस्य च पूर्व वृत्तातं न्यवेदयत्। अपरत: सौवर्णी क्रूरसिंहेन कृतं निजापमानविषयकं वृत्तान्तमश्रावयत। संयोगवशाद् क्रूरसिंहस्य नियुक्तिरन्यत्र जाता। सौवर्णी च हर्षमनुभवति।

अवरङ्गजीवस्य पुत्री रोशनआरा शिववीरविषयकं स्वीकायानुरागं तस्मै निवेदयति। परं शिववीर: भारतीयसंस्कृतिमनुसरन् जनकेन कन्यादाने सत्येवाङ्गीकुर्याम इति स्पष्टयति।

तस्मिन्नेवावसरे जयसिंह: सेनया सह आक्रमते। शिववीर: तच्चित्ते हिन्दुत्वभावनां प्रकटयितुं प्रायतत, परमसफल: सन् यवनै: सह सन्धिं कर्तुं विवशो बभूव। तदनुसारेण रोशनआरां मुअज्जमञ्च समर्पितवान्।

तत: शिववीर: रघुवीरसिंहसाहाय्येन विजयपुरमाक्रम्य विजयं प्राप्नोत्। रहमतखानश्च जीवित एव गृहीत:। परं ''रघुवीरसिंह: राजद्रोही वर्तत'' इति रहमतखान क्रूरसिंहयो: वचने विश्वस्य शिववीर: तं निष्कासितवान। बहुकालानन्तरं सत्यमिदं प्रकटितमभूद् यत् राजद्रोही तु क्रूरसिंह आसीत्।

अपमानितो रघुवीर सिंह: राधास्वामिवेषे शिववीरमुपकुरुते स्म। सौवर्ण्या: अपहरणं कर्तुमिच्छुकं क्रूरसिंहं च हतवान्। जयसिंहसन्धिमनुसृत्य शिववीर: 1666 तमे वर्षे अवरङ्गजीवस्य राजसभायां दिल्ल्यामुपस्थितोऽभूत्। मार्गे राधास्वामिवेषधर: रघुवीर: तं गमनाय निरोद्धुं बहुश: प्रयतते। किन्तु शिववीर: तत्कथनं नामन्यत।

राजसभायाम् अवरङ्गजीव: शिववीरं कारागारे समर्पयति, तत्र बहून् रक्षकान् च नियुक्तवान्। परं स्वीया योजनया रघुवीरसिंहस्य साहाय्यं चावाप्य शिववीर: तत: पलायने सफलो बभूव। राधास्वामिन: विषये सत्यं ज्ञात्वा शिववीर: तं क्षमां याचते।

तत: शिववीरेण सह रघुवीरसिंहोऽपि प्रत्यावर्तत। मण्डलेश्वरपदं प्राप्य स: सौवर्ण्या सह विवाहं कृतवान्। शिव: आशीर्वचोभि: सम्मानं कृतवान नवदम्पत्यो:। तदैव दूता: असूचयन् यत सन्धौ यवनेभ्य: प्रदत्ता: सर्वेऽपि दुर्गा: पुन: विजिता:।

ततश्च शिववीर: सतारागनरीं राजधानीं विधाय तत्र न्यवसत। शनै: शनै: निखिलेऽपि महाराष्ट्रे स्वीयाधिकारमस्थापयत। अवरङ्गजीवेन प्रेषित: सेनापति: मोहब्बतखानश्च. तत: पलायित:। एवं शिववीरस्य ऐतिहासिकमितिवृत्तं कविना यथाशक्यं सरसत्वेन वर्णितं, अत: नूनं श्लाघनीयम्।

प्रथमनि:श्वासस्य कथासार:

पूर्वदिशायामुदेष्यन्तं भगवन्तं मरीचिमालिनं प्रणमन् गुरुसेवापरायण: कश्चिद् विप्रवटु: निजपर्णकुटीराद् निर्जगाम। स च 'निद्रावशं मया सुतरां पुण्यकालो यापित:, अयमस्माकं गुरुपादानां सन्ध्योपासनकालो विद्यते' इति चिन्तयित्वा सपद्येव पुष्पाणि चेतुं तत्परोबभूव। तदैव तस्य सहाध्यायी श्यामवटु: झटिति तमुपेत्य न्यवारयन् कथयति

यत् ''मया पूर्वमेव पुष्पाण्यवचितानि। गुरवोऽपि प्रातः सन्ध्यामुपासते। अथ च त्वया यवनाद् रक्षिता कन्या इदानीं शेते। सा जागृता सती पुनर्विलपिष्यति। अतः तस्याः पितरौ गृहञ्च नूनमेव अन्वेष्टव्यानि सन्ति'' इति।

सहसा तत्र पर्वतशृङ्गादवतीर्यागच्छन्तं योगिराजं वीक्ष्य चकिताः सर्वे आश्रमवासिनस्तं सत्कर्तुं प्रवर्तन्ते। ब्रह्मचारिगुरुः किमपि वक्तुमारभते। तदैव कन्यारुदनं श्रुत्वा पृच्छापरवशः योगिराजोऽभूत्। तज्जिज्ञासां शामयन् आचार्यः उत्तरं दत्तवान् यवनहतकाद् भ्रष्टायाः सप्त दश वर्ष-देशीयायाः कन्यायाः विषये च ज्ञापितवान्। गुरुमुखात् कन्यका विषयकं वृत्तं श्रुत्वा क्रोधाग्निना ज्वलित इव योगिराजः सकोपमुवाच- ''विक्रमराज्येऽपि कथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रवः?'' तदा ब्रह्मचारिगुरुः उवाच-हे भगवन्। अधुना विक्रमराज्यं नास्ति। भारत भुवं विहाय गतस्य तस्य सप्तदशशतकानि व्यतीतानि। साम्प्रतं तु सर्वत्र यवनानां दुराचारैः आर्त्तजनानां विलपनं श्रूयते दृश्यते च। समाधिस्थैः भवद्भिः कालवेगो न लक्षितः। अद्य नदीनां तानि स्रोतांसि न सन्ति, नगराणां सा स्थितिः नास्ति, गिरीणां तादृशी अवस्थितिर्नास्ति, न च वनानां सा गहनता विद्यते। अधिकं किं ब्रूमः, अधुना भारतमन्यप्रकारकमेव जातमस्ति। दिवङ्गते राजनि विक्रमादित्ये, अत्रस्थाः राजानः राष्ट्रहितं विहाय शनैः शनैः परस्परं कलहपराः अभवन। एतादृशीं स्थितिमवलोक्य गजनीवास्तव्यः महमूद इत्याख्यः कश्चिद् यवनः ससेनः पौनः पुण्येन द्वादशवारं लुण्ठितवान् विपुलं धनञ्च स्वदेशमनयत्। ततश्च गच्छति काले सप्ताशीत्युत्तरसहस्रतमे (1087) वैक्रमाब्दे शोकेन कष्टेन च सह मृते महमूदे शहाबुद्दीनाख्यःकश्चन् गोराङ्गदेशवास्तव्यो यवनः भारतवर्षमाक्रम्य पृथ्वीराजजयचन्द्रौ हत्वा भारतवर्षे यवनराज्यमस्थापयत्।

ततश्च तदीय एव कश्चन् 'कुतुबुद्दीन' इत्याख्य सेवकः (क्रीतदासः) प्रथमभारत सम्राट् सञ्जातः। ततः अद्यावधि राक्षसरूपा यवना एव क्रूरतया भारते प्रशासति। अस्मिन्नेव क्रमे अवरङ्गजीवः सम्प्रति दिल्लीश्वरत्वं कलङ्कयति। केवलं दक्षिणस्य महाराष्ट्रप्रदेशं विहायं सर्वत्र तस्यैव साम्राज्यं व्यापृतं विद्यते। तं प्रदेशं प्रशास्ति महाराष्ट्र केसरी साक्षात् शिव इव शिववीरः, यश्च पुण्यनगरान्नेदीयस्येव सिंहदुर्गे ससेनो निवसति। शिववीरात् महाराष्ट्रं हस्तगतं कर्तुंमिदानीं 'शास्तिखान' इत्याख्यः तस्यैवानन्यः सेवकः तेन प्रेष्यत इति श्रूयते। विजयपुराधीश्वरेण साम्प्रतमस्य शिववीरस्य वैरं प्रसिद्धमित्युक्त्वा ब्रह्मचारिगुरुः मौनमालम्बत।

ततः शिववीरः विजयतु, भवतां मनोरथाः सफलाः भवन्तु इत्युक्त्वा योगिराजः सत्वरमुपत्यकामारुह्य तस्मिन्नेव पर्वतकन्दरे तपश्चरितुं जगाम।

ततः शनैः शनैः गतेष्वपरिचितजनेषु निर्जने सति आचार्यः गौरवटुमाहूय विजयपुराधिपाज्ञया शिववीरेण सह योद्धुं ससेनं प्रस्थितस्य अफजलखानस्य विषये किमपि प्रष्टुमिच्छति तदैव कस्यापि पादचारध्वनिरिव शृणोति स्म। तच्छ्रुत्वा खिन्ने इव मुनौ गौरवटुः तद्ध्वनेः कारणं ज्ञातुं परितः सम्यक पश्यति भ्रमति च। गुरुणा अनुगम्यमानो गौरसिंहः लताप्रतानवितानेन वेष्टितस्य कदलीस्तम्भत्रयस्य मध्ये अन्तर्हितं विंशतिवर्षदेशीयं यवनयुवानञ्च पश्यति। कन्यापहारकं यवनहतकञ्च गौरसिंहः द्वन्द्वयुद्धे हन्ति। हतस्य तस्य चोलकादिकमन्विष्य आनीतं पत्रमादाय सगणः स्वकुटीरं प्रविवेश।

ग्रन्थप्रयोजनम्

यद्यपि संस्कृतवाङ्मये उपन्यासशब्दस्य भिन्नार्थे प्रयोगो भवति। नाट्य शास्त्रे भरतमुनिना प्रतिमुखसन्धेरङ्गेष्वस्य गणना कृता। साहित्यदर्पणकारेण भणिकाया अङ्गेषूपन्यासमपि गणयता एवमोक्तम् - 'उपन्यासः' प्रसङ्गेन भवेत् कार्यस्य कीर्तनम्। परं तथापि उपन्यासः काव्यत्वेन गणयितुं न शक्यते। अतएव श्रीमदम्बिकादत्तव्यासमहाभागेन एतत्विषये निगदितम्

गद्यैर्विद्योतितं यत्स्याद् गद्यकाव्यं तदीरितम्
ग्रन्थरूपं तदेवात्र श्रव्यं किञ्चिन्निरुप्यते।
उपन्यासपदेनापि तदेव परिकथ्यते
यथा कादम्बरी यद्वा शिवराजजयो मम् ।।

ग्रन्थस्यास्य कथावस्तु ग्राण्डटफ लिखितात् ''मराठा'' इतिहासनामग्रन्थाद् उद्धृतम। शिल्पविधाने चात्र महाराष्ट्र जीवन प्रभात- अङ्गुरीयविनिमयाख्ययो: वङ्गीयोपन्यासयो: प्रभावो द्रष्टुं शक्यते। 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति रीत्या ग्रन्थस्यास्य प्रयोजनं किमिति विषये पण्डितवर्येण श्रीव्यासमहाभागेनेवमुक्तम्-संस्कृते उपन्यासलेखनपरम्पराया आरम्भ:, सनातनधर्मरक्षकस्य शिववीरस्य चरित्रचित्रणम् यवनात्याचारेभ्य: भारतीयानां तत्संस्कृते: मातृभूमेश्च रक्षार्थं प्रेरणा प्रदानं तथा सद्य: परनिवृत्तिरिति।

शिवराजविजयस्य काव्यगत वैशिष्ट्यम् -

नामकरणम्-

शिवराजस्य विजय: शिवराजविजय:, तमधिकृत्य कृतं काव्यं शिवराजविजयमिति। परं केचिद् विद्वांस: उपन्यासोऽयमिति स्वीकुर्वन्ति। तत: शिवराजमधिकृत्य कृत: विरचित: वा उपन्यास: ''शिवराजविजय:'' इति व्युत्पत्ति: सम्यक् प्रतीयते।

रसयोजना-

वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति साहित्यदर्पणकारमतानुसारेण रस एव काव्यस्यात्मा भवति। अस्मिन्नुपन्यासे वीररसोऽङ्गी रूपेण वर्णित:। अन्ये रौद्रकरुणादय: रसास्तदङ्गतया कविना यथावसरं वर्णिता:। दयावीरो दानवीरो धर्मवीर: युद्धवीरश्च शिवराजोऽत्र कविना नायकत्वेन विभूषित:। भाषापि वीररसानुकूला क्वचिद् ओजस्विनी गाढबन्धा चास्ति तु क्वचिद् माधुर्यगुणोपेता अल्पसमासा असमासा वा अस्ति। गौरसिंह यवनहतकयोर्मध्ये प्रचलितस्य युद्धस्य वर्णने वीररस: सम्यक् पुष्टिमश्नुते।

तत्र महाराष्ट्रकेसरिण: शिववीरस्य शौर्याभिव्यञ्जने ओजस्विनी रचना यथा - ''महाराष्ट्रदेशरत्न, यवन-शोणितपिपासाऽऽकुलकृपाण: वीरतासीमन्तिनी सीमन्तसुन्दर-सान्द्रसिन्दूरदानदेदीप्यमान दोर्दण्ड:-मुकुटमणि महाराष्ट्राणाम्, भूषणं भट्टानाम .... कार्य वा साधयेयं देहं वा पातयेयम्'' इत्यस्य सारगर्भा महती प्रतिज्ञा। सतीनाम् सताम् ..... वितानस्यायमेवाऽश्रय:।'' यथा वा वातवर्षादिकमविगणय्य वेगेन गच्छत: रघुवीरस्य वर्णने - ''पदे-पदे दोधूयमाना: वृक्षशाखा: सम्मुखमाहनन्ति परं दृढसङ्कल्पोऽयं सादी न स्वकार्याद् विरमति'' अत्रापि वीररस्याभि व्यक्ति: नूनं श्लाघनीया।

महाराष्ट्रगमनविषये दिल्लीश्वरस्य अनुमतिमनवाप्य दिल्लीकारागारे निरुद्धस्य कुपितस्य शिववीरस्य वर्णने रौद्ररसोऽनुभूयते यथा -

''अथ महाराष्ट्रराजो दृष्ट्वैतत लोहितवदन: कोपस्फुरदधरो जाज्वल्यमाननयनो जिघत्सन्निव ब्रह्मामण्डलम्, भ्रुवोराङ्कुचनेन स्फोटयन्निव गगनतलम् स्तन्यजीवमाल्यश्रीकं चावादीत् पश्य-पश्य ...... महाराष्ट्र। अन्यानपि चातुरीं शिक्षयन्ति।''

चिकित्सकरूपेण पिचण्डिलं कृत्रिम लम्बकूर्च समागतं बाल्यमित्रं गुरेश्वरम् अवसाने विगतकूर्चं विधाय यदा शिववीरेण सह सर्वेऽपि माल्यश्रीकादय: प्रसह्य सखिलखिला शब्दं हसन्ति तदा सुतरां तत्र हास्यरसपरिपाको भवति।

प्रथमनि: श्वासे गौरसिंहेन हतस्य यवनहतकस्य वर्णने वीभत्सरसानुकूला सामग्री समुपलभ्यते। यथा ..... ''गाढरुधिरदिग्धायां ज्वलदङ्गारचितायां चितायामिव वसुधायां शयानं- शोणितसंघातव्याजेनान्त: स्थितरजोराशिमिवोद्गिरन्तं .... छिन्नकन्धरं यवनहतकम् ....।''

अपि च यवनवर्णने- चिरजलानवगाहनोद्भूतमहामलावलिमलीमसै: मद्यस्वदेनिष्ठ्यूत कर्णकिट्ट-सिङ्घाणदूषिकादिविविधमललिप्तचिराक्षालित मलिन वसनै: ....।

इत्यत्र बीभत्सस्य साम्राज्यमस्ति।

प्रथमनि: श्वास एव यवनेनापहृता या: पुनश्च भल्लूकभिया तेन परित्यक्ताया: कन्यकाया: सौवर्ण्या: वर्णने

भयानकरसोऽनुभूयते –

"......... सवेगमत्युष्णं दीर्घनि: श्वसती, मृगीव व्याघ्राऽऽघ्राता, अश्रु प्रवाहै: स्नाता, सवेपथु: कन्यकैका अङ्के निधाय समानीता।"

अनेन प्रकारेण काव्येऽस्मिन् यथावसरं वीररसस्याङ्गत्वेन शान्ताद्भुत करुणरसानामपि समावेशो द्रष्टुं शक्यते।

भाषा

साहित्यदर्पणकारेणाचार्यविश्वनाथेन गद्यस्य चतुर्विधत्वमङ्गी कुर्वता उक्तम् –

वृत्त गन्धोज्झितं गद्यम् मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकञ्च चतुर्विधम ।।

पण्डितवर्येण चतुर्णामप्येतेषां कमनीय: प्रयोगो विहित:। कविमूर्धन्यो व्यासो हि शिवराजविजये भाषायां पदसंघटनायां च महाकविबाणभट्टमनुकरोति। तस्य भाषा भावानुसारिणी सानन्दं प्रतिपदं विहरति। रसानुकूला पदावली सर्वत्र प्रयुक्ता। कादम्बर्यां बाणभट्टेन विन्ध्याटव्या राजकुलादीनां च वर्णने दीर्घसमासाया: पदावल्या: प्रयोगो विहितस्तथैव अदूष्यवैदुष्यविभूषितेन व्यासेनापि दक्षिणदेशस्य कोङ्कणदेशस्य च वर्णने प्राय: दीर्घसमासानां प्रयोग: प्रदर्शित:। दिङ्मात्रं यथा कोङ्कणदेशवर्णने – नासाग्रविषाणरशाणनच्छलविहितगण्डशैलखण्डानां खड्गिनाम्, दोदुल्यमानद्विरेफदलपेपीयमानदान धाराधुरन्धराणां सिन्धुराणाम्, कृपाकृपणकृपाणच्छिन्न दीना ध्वनीनगलतलगलत्पीनधा-रशोणित बिन्दु वृन्दरञ्जित–वारबाणसारसनोष्णीषधारणा कलिताखर्व गर्व बर्बराणां लुण्ठकनिकराणां च सर्वथा साक्षात्कारसम्भव:।

एवमेव यथा बाणेन विरहविह्वलाया: कादम्बर्या: वर्णने सरला समासरहिता च पदावली प्रयुक्ता तथैव व्यासेनापि गौरवटुवर्णने सरलपदावल्या: प्रयोग: कृत: गौरवटुवर्णनं यथा –

"वटुरसौ आकृत्या सुन्दर: वर्णेन गौर:, जटाभिर्ब्रह्मचारी, वयसा षोडशवर्षदेशीय:, कम्बुकण्ठ: आयतललाट: सुबाहु: विशाललोचनश्च असीत।"

इत्थं शिवराजविजये सर्वत्र वर्ण्यविषयानुकूलमेव प्राय: समासरहिताया: क्वचिदल्पसमासाया: क्वचिच्च दीर्घसमासाया: सङ्घटनाया यथोचितं प्रयोगं विधाय कविवरेण्यानेन भाषायां पूर्णाधिकार: प्रदर्शित:। इदमेव कारणं यदस्मिन्नुपन्यासे भाषा दासीव कवेरादेशं पालयति प्रकाशयति च अनायासेनैव प्रतिपदं नवनवान् नानाविधान् कमनीय भावान्।

अलङ्कारयोजना–

शिवराजविजये कविमूर्धन्येन पण्डित श्रीमदम्बिकादत्तव्यासमहाभागेन सरसां सुवर्णां कविताकामिनीम् अलङ्कारैरलकर्त्तुं क्वचिदपि प्रसह्य प्रयासो न विहित:। अस्मादेव कारणात् सुतरामागता: शब्दालङ्कारा अपि तद्ग्रीवायां हारायन्ते, भाराय न भवन्ति। शब्दालङ्कारेष्वनुप्रास: तु विशेषेण कवेरभीष्ट:। एवमेव उपमारूपको त्प्रेक्षादीनामर्थालङ्काराणां प्रयोगेऽपि तदनुराग: नैसर्गिक:। किं बहुना उपमालङ्कार प्रयोगकालेऽपि अनुप्रासं प्रति स्वाभाविकमनुरागस्य दृष्टान्तमिदम्–
"न वयं मीनानिव पीनान इभानिव तुन्दिलान् भेकानिव निर्विवेकान्, वृषदंशकानिव कपटहिंसकान"
"काकानिवास्वादितदुर्विपाकान् .... नृपम्मन्यान्–स्वप्नेऽपि समुपासमहे।"

अर्थालङ्कारेषु उपमाया बाहुल्येन प्रयोगोऽत्र द्रष्टुं शक्यते। यथा– "मृगीव व्याघ्राऽऽघ्राता अश्रुप्रवाहै: स्नाता मृणालगौरीम् कुन्दकोराग्रदतीम् इत्यादौ यथा वा– दीर्घ–दावदहने पतङ्गायितोऽसि।" यथा वा – "अङ्गारप्रतिमे नयने।"

वीरविक्रमादित्यविषये मुने: कथने सहोक्त्यलङ्कारोऽपि चेतश्चमत्करोति –

"अथ स मुनि:– भगवन्। धैर्येण, प्रसादेन, प्रतापेन, तेजसा, वीर्येण विक्रमेण, शान्त्या, श्रिया, सौख्येन, धर्मेण विद्यया च सममेव परलोकं सनाथितवति तत्र भवति वीरविक्रमादित्ये ....।"

एवमेव रूपकविभावनाविशेषोक्त्युदात्तादीनामलङ्काराणामपि मञ्जुलः प्रयोगोऽस्मिन् काव्ये परिलक्ष्यते।

गुणाः–

यद्यप्यत्र यथावसरं यथोचितं त्रयाणामपि गुणानां सन्निवेशो दृश्यते, किन्तु तेषु प्रसादस्य प्रधानता वरीवर्ति। किञ्च प्रसादगुणविषये यथोक्तमाचार्यैः–

''स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च।''

इत्युक्तदिशा सकलरसरचनासाधारणस्य प्रसादस्य महत्त्वं तावत् झटित्यर्थसमर्पकत्वरूपात् स्ववैशिष्ट्यादेव प्रतितिष्ठति। पण्डित अम्बिकादत्तव्यासस्य लोकोत्तरयशोवर्धने प्रसादगुणोऽपि हेतुः यथा हि – धैर्येण, प्रसादेन ...... सममेव इत्यत्र प्रसादोपेतायाः वैदर्भ्याः पाञ्चाल्याश्च रीत्योः स्थितिर्वर्तते।

अत्र यथासम्भवमर्थगौरवमपि कविना स्वीकृतम्। तेन सर्वत्र वाचां पृथगर्थता प्रदर्शिता। इत्थं भारविमतेनास्योपन्यासस्य सुकाव्यत्वं संसिद्धम्। पूर्वपरिचितां कन्यकां तद्भ्रातरौ गौरश्यामसिंहौ चोपेत्य वृद्धदेवशर्मणो हृदि य आनन्दप्रवाहः प्रचलितस्तस्य वर्णनं स्मरणीयम् ......।

''अथ कथमपि रिङ्गत्तुंगतिमिङ्गिलगिलपरिवर्त्त प्रसङ्गसङ्गसभङ्गतरङ्गरङ्गप्राङ्गणसोदरीभूतं हृदयं वशीकृत्य–पुरोहित।''

चरित्रचित्रणम् –

घटनाप्रधानोऽपि चरित्रप्रधानोऽयमुपन्यासः। पात्राणां चरित्रचित्रणे व्यासेन पदे–पदे नैसर्गिकता प्रकटिता ऐतिहासिकपात्रेष्वपि तेन यथावसरमोजः संवर्धितम्। अस्मिन्नुपन्यासे द्विविधानि पात्राणि नयन पथमायान्ति ऐतिहासिकानि काल्पनिकानि चेति तत्र ऐतिहासिक पात्रेषु महाराष्ट्रकेसरीशिववीरः, माल्यश्रीकः, जयसिंहः, अवरङ्गःजीवः, रसनारी, मायाजिह्मप्रभृतीनि। गौरसिंहः रघुवीरसिंहः चान्द्रखानः, रहोमत्तखानः इत्यादीनि च काल्पनिक पात्राणि सन्ति।

कविः चरित्रचित्रणे सफलः। शिवराजे नायकोचित्ताः सर्वे गुणाः सन्ति। स धीरोदात्तो नायकः। स वीरो नम्रो, दयावान् मर्यादायाः स्वतन्त्रतायाश्च रक्षकः। तमेव परिवृत्य उपन्यासस्य कथावस्तु प्रसृतम्। यदुक्तं ब्रह्मचारिगुरुणा – ''महाराष्ट्ररत्नम् ..... भूषणं भटानां निधिर्नीतीनाम् .... प्रातः स्मरणीयः स्वधर्माऽऽग्रहग्रहग्रहितः शिव इव धृतावतारः शिववीरः ....।''

सोऽयं शिववीरः राजनीतौ अश्वारोहणे खड्गचालने मल्लविद्यायां बाणविद्यायाञ्च अतितरां निपुण आसीत। तदुक्तम्– ''को नामापरः शिववीरात? स एव राजनीतौ निष्णातः, स एव .... गुणिगणगुणग्रहणाऽऽग्रही वर्तते।''

नायकः शिववीरः कवेर्वाण्यां शिव इव धृतावतारः वर्तते, यस्य आदर्शवाक्यं विजृम्भते ''कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयम।'' इति।

रघुवीरसिंह, गौरसिंह, श्यामसिंह, वीरेन्द्रसिंहाः, शिवराजस्य सहायकाः। अस्मादेव तेषु देशधर्मप्रेम्णः स्वाभिमानस्य च भावनाया बाहुल्यमवलोक्यते। कुलीना वीराश्चेमे राजपुत्राः हृदयेन सततं स्वामिभक्ताःसन्ति। ब्रह्मचारिगुरोः वीरेन्द्रसिंहस्य चरित्रमपि विशिष्टतया वर्णितम्। अयं यवनानामत्याचारेभ्यो राष्ट्रस्य मुक्त्यर्थं मनसा, वाचा, कर्मणा च तत्परोऽन्ते चिरकालानक्तरं सौभाग्येन स्वतनयं प्राप्य कमपि विलक्षणमानन्दमनुभवति। स्त्रीपात्रेषु रसानारी तत्सखी, सौवर्णी तस्याः सख्याश्च प्रामुख्यं भजन्ति। रसानारी (रोशनआरा) हि दिल्लीश्वरस्य अवरङ्गजीवस्य तनया, यामपहृत्य गौरसिंहः स्वामिनः सम्मुखमानयति। रसानारी शिवराजं प्रत्यतिशयेनानुरक्ता। अतएव विरहोत्कण्ठितायाः खण्डितायाश्च नायिकायाः स्थानं गृह्णाति। सा खलु विमलप्रणयमूर्तिरत, प्रियतममनवाप्य अन्ते आत्महननेन संसारं जहाति। सौवर्णी तु आदर्शमयी भारतीयरमणी रघुवीरसिंहस्य च प्रेयसी। सा सुवर्णवर्णा मधुरकण्ठा, श्यामलकेशवती खञ्जनमञ्जुनयना इन्दुवदना मधुरस्मितवती एकादशवर्षदेशीया चास्ति। कविना तस्याश्चित्रणं कुर्वता प्रमाणितं यदियं प्रणयिनी, पतिपरायणा, लज्जासहिष्णुतयोः काचिदपूर्वा मूर्तिः।

संवादसौष्ठवम् -

शिवराजविजये पात्राणां संवादा स्वाभाविका:, सरला:, प्रकरणानुकूला: पात्राणां विविधमनोवृत्तीनां परिचायकाश्च सन्ति। नाटकीयतत्त्वपरिपूर्णा इमे संवादा: सरलतया अभिनेया:। तद्यथा -

महाराज:- भद्रे, नास्माभिरीदृशा निगडै: किन्तु प्रेम्णा बद्धयन्ते।

रसानारी:- कतमोऽसौ भ्राता।

महाराज:- कुमारो मायाजिह्म:।

रसानारी:- कथमत्रायात:।

महाराज:- सोऽस्माभिर्योद्धुमायात आसीत।

पात्राणां मनोभावास्तेषां स्वरूपानुरूपा एव वर्णिता: सन्ति। रसानार्या सह वार्तायां नारीणां कृते सविनयं शिष्टाचारं प्रकटयति शिववीर:। तस्यैव संवादा: मायाजिह्मेन सह वात्सल्यपूर्णा देवशर्मणा सह च नितरां सम्मानपूर्णा: प्रतीयन्ते। यशस्विसिंहेन जयसिंहेन च सह तस्य संवादा ओजोमया: क्षात्रधर्मानुकूलाश्च।

प्रकृतिचित्रणम्-

प्रकृतिचित्रणे तु व्यास: अभिनवो बाण:। तेन प्रकृते: विविधरूपाणां शब्दचित्राणि प्रस्तुतानि। प्रकृते: सौन्दर्यम् आलम्बनत्वेन उद्दीपनत्वेन च वर्णितम्। तदनुसारं शिवराजविजये सूर्योदय-सूर्यास्त-चन्द्रोदयादीनां चित्रणमतीव रुचिरमस्ति। उपन्यासकारेण ग्रन्थस्यारम्भ एव रूपकाद्यलङ्काराणां झङ्कारेण सह विहितमरूणोदयवर्णनं रसिकस्य कस्य मनो न हरति? तथा हि-

''एष भगवान् मणिराकाशमण्डलस्य, चक्रवर्ती खेचरचक्रस्य, कुण्डलमाखण्डलदिश:, दीपको ब्रह्माण्डभाण्डस्य प्रेयान् पुण्डरीकपटलस्य शोकविमोक: कोकलोकस्य, अवलम्बो रोलम्बकदम्बस्य, सूत्रधार: सर्वव्यवहारस्य, इनश्च दिनस्य। इति।''

एतदीयं सूर्यास्तवर्णनमपि तादृशमेव रमणीयं वर्तते। तथाहि -

''जगत: प्रभाजालमाकृष्य कमलानि संमुद्र्य- ..... चक्षुषा गोचर एव सञ्जात:।''

केचन महाकवय: प्रकृते: कमनीयमेव पक्षं प्रकटयन्ति तु अपरे, भयावहस्य रोमाङ्चकारिण: स्वरूपस्य वर्णने साफल्यमनुभवन्ति, परं महाकवेरम्बिकादत्तव्यासस्येदमेव वैशिष्ट्यं यदस्य लेखनी सुन्दरभयङ्करोभयविध दृश्यवर्णने पूर्णसाफल्यमधिगतवती। अत्र व्यास: सम्यक् कादम्बरीग्रन्थकारमनुसरति।

नूतनसंस्कृत शब्दराशि:-

शिवराजविजये उपन्यासोचिताया: सरलललितभाषाया: प्रयोगे व्यासेन बहूनां नित्योपयोगिपदार्थानां कृते नूतनसंस्कृतशब्दानामपि बाहुल्येन सन्निवेश: कृत:। यथा- काचमञ्जूषा (लालटेन), भ्राष्ट्रम (भाड़), काष्ठपीठम् (चौकी), प्रियाल: (प्याज), प्रसाधनिका (कंघी), शृङ्गवेरम् (अदरक), भोज्यपदार्थेषु कचौरी शष्कुली, पेटा: (पेड़ा)। क्वचित्तु उर्दूशब्दनामपि संस्कृतेन संस्कारो विहित:। कविना। तथाहि- मौलिवी (मौलवी), मायाजिह्म: (मुअज्जम), रसनारी (रोशनआरा), मोहरम: (मुहर्रम), मोहावर्तखान: (मुहब्बत खां), इत्यादीनाम्। अत्रापि प्रेरणा बाणभट्टादेव व्यासमहाभागेन प्राप्ता इति प्रतीयते।

वर्ण्यविषयस्य वर्णनविविधता -

शिवराजविजये वाक्ययोजनायां वर्णनेषु च बाणभट्टस्य प्रभावो दृश्यते। वर्ण्यवस्तु निर्देशप्रसङ्गे काव्यादर्शकारेणोक्तम् -

नगरार्णव शैलर्तु चन्द्रार्कोदयवर्णनै:।
उद्यानसलिलक्रीडा मधुपान रतोत्सवै:।

इत्यनुसारेण नैकविधै: वर्णनै: कविना स्वकथानकस्य विस्तार: कृत:। प्रथमविरामस्य प्रथमे नि: श्वासे

अर्कोदय वर्णनं महता विस्तरेण. कृतम्। यथा हि – ''अरुण एष प्रकाश: ...... अमुमेवाहरहरुपतिष्ठन्ते।'' एवमेव द्वितीय नि:श्वासे प्रकृतिवर्णनतत्पर: कवि: अलङ्कृतवाचा अस्तं गच्छन्तं भगवन्तं भास्वन्तं वर्णयति। एवमेव झञ्झातवर्णने अपि कविना प्रत्यक्षमिव प्रस्तुतम्।

प्रकृतग्रन्थे तात्कालिक राजनीतिकधार्मिक-सामाजिकपरिस्थितीनामुत्कृष्टं वर्णनमपुलभ्यते। भौगोलिक-परिस्थितयोऽपि विस्तरेण वर्णितादृश्यन्ते। विविधपात्राणां संवादेषु नैसर्गिकताया:, सरलतायाश्च दर्शनं भवति। पात्राणां चरित्रचित्रणेऽपि कविवरो व्यास: अतीव सफलो प्रतीयते। सर्वत्रैवायं सहजतां किं वा स्वाभाविकतामश्रयते।

स्पष्टमिदं वक्तुं शक्यते यत् विविध-प्रसङ्गवर्णनावसरे कवि एतावान् सफलोऽभूत्यत्पाठकानां चक्षुषो: पुरस्तात् प्रत्यक्षमिवाभाति।

लोक शास्त्र व्यवहारनिपुणेन व्यासेन नहि प्रत्यक्षरश्लेषनिबन्धनं सुबन्धुरिव कृतं न च बाण इव प्रलम्बसमासे जटिलतर वाक्यविन्यासे प्रयास: कृत: अस्मै तु प्रसादमधुराणि ललितललितानिभावगर्भितानि निसर्गसरलान्युपन्यासोचितानि पदान्येव रोचन्ते।

महाकविबाणभट्टानन्तरम् आधुनिकोत्कृष्टगद्यकविषु कस्यचित् कवे: रचनायां भाषाभावयो: मञ्जुलसमन्वय:, चरित्रचित्रणे अलङ्काराणां च प्रयोगे स्वाभाविकता वर्तते चेत्तर्हि श्रीमदम्बिकादत्तव्यासमहानुभावस्य रचनायामेव। अस्मादेव कारणाद् महाकविबाणस्य यद् गौरवं सप्तमशतके आसीत तदेवेदानीम् व्यासमहानुभावस्य वर्तते। अतएव ''अभिनव बाण'' इत्युपाधिना विभूष्यते अयं सुकवि:।

।।श्रीः।।

महाकविश्रीमदम्बिकादत्तव्यास विरचितः

शिवराजविजयः

(ऐतिहासिक उपन्यासः)

प्रथम विरामस्य प्रथमो निःश्वासः

''विष्णोर्माया भगवती यया सम्मोहितं जगत्।''

(भागवतम् 10/1/25)

हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद् विमुच्यते।

(भागवतम् 10/7/31)

प्रसङ्गः – संस्कृतवाङ्मयस्य परम्पराम् अनुसरन् आदौ मंङ्गलमाचरति ग्रन्थकारः पण्डितः अम्बिकादत्तव्यासः। अत्र ब्रह्मणः शक्तेः प्रभाववर्णनं, खलानां विनाशं सतानां रक्षणं च निर्दिष्टमस्ति।

व्याख्या – विष्णोः = चराचरात्मकं प्रपञ्चं व्याप्नोति इति विष्णुः, ब्रह्म। तस्य, माया = सत्वप्रधाना शक्तिः, भगवती = समग्रषडगुणसम्पन्ना। यया = मायया, सम्मोहितम् = सम्यक् रूपेण मोहितम्, जगत्= भुवनम्। हिंस्रः – घातुकः, खलः = दुष्टः, स्वपापेन – निज-अघेन विहिंसितः = नष्ट, घातितः, साधुः = सज्जनः, समत्वेन = समभावेन भयात् विमुच्यते = निर्भयोभवति।

व्याकरणम् – विष्णुः-विष्लृ व्याप्तौ, विष्+नुक। माया = मीयते अनया इति माया मा+य्+टाप् (माच्छासासिभ्यो यः) भगवती = भग+मतुप्+ङीप् विहिंसितः = वि+हिंस्+क्त। खलः- खल्+अच्, खं छिद्रं लाति, ददाति इति खलः।

भावार्थः – भगवतो विष्णोः सत्वप्रधानैश्वर्यशालिन्या शक्त्या जगदिदं सम्मोहितं वर्तते। हिंसाशील: जनः स्वपापेन मृत्युमुखे समायाति, साधुश्च समत्वेन निर्भयो जायते।

मूलम् – **''अरुण एष प्रकाशः पूर्वस्यां भगवतो मरीचिमालिनः। एष भगवान् मणिराकाशमण्डलस्य, चक्रवर्ती खेचरचक्रस्य, कुण्डलमाखण्डलदिशः, दीपको ब्रह्माण्डभाण्डस्य, प्रेयान् पुण्डरीकपटलस्य, शोक-विमोकः कोकलोकस्य, अवलम्बो रोलम्बकदम्बस्य, सूत्रधाः सर्वव्यवहारस्य, इनश्च दिनस्य। अयमेव अहोरात्रं जनयति, अयमेव वत्सरं द्वादशसु भागेषु विभनक्ति, अयमेव कारणं षण्णामृतूनाम्, एष एवाङ्गीकरोति उत्तरं दक्षिणं चायनम्, एनेनैव सम्पादिताः युगभेदाः, एनेनैव कृताः कल्पभेदाः, एनमेवाऽऽश्रित्य भवति परमेष्ठिनः परार्द्धसंख्या, असावेव चर्कर्ति बर्भर्ति जर्हर्ति च जगत्, वेदा एतस्यैव वन्दिनः, गायत्री अमुमेव गायति, ब्रह्मनिष्ठा ब्राह्मणाः अमुमेवाहरहरुपतिष्ठन्ते धन्य एष कुलमूलं श्रीरामचन्द्रस्य, प्रणम्य एष विश्वेषामिति उदेष्यन्तं भास्वन्तं प्रणमन् निजपर्णकुटीरात् निश्चक्राम कश्चिद् गुरुसेवनपटुर्विप्रवटुः।''**

प्रसङ्गः – भारतीय परम्परामनुसृत्य ग्रन्थकारः उदीयमानभास्करस्य स्तवनेन कथारम्भं करोति, सूर्य एव जगतः सर्वेषां व्यापाराणाम् आधारः इति वर्णयति।

व्याख्या: – पूर्वस्यां = प्राच्यां, भगवतः = ऐश्वर्यशालिनः, मरीचिमालिनः = भास्करस्य, एषः = अयं पुरोदृश्यमानः, अरुणः = रक्तिमः, प्रकाशः–द्युतिः, अस्तीति शेषः। एष भगवान् = सूर्यः, आकाशमण्डलस्य = नभोमण्डलस्य मणिः = रत्नम्, खेचर चक्रस्य = तारासमुदायस्य, चक्रवर्ती= सार्वभौमोनृपः आखण्डलदिशः = पुरन्दरकाष्ठायाः, कुण्डलम् = कर्णाभरणम्, ब्रह्माण्डभाण्डस्य= ब्रह्माण्ड पात्रस्य, दीपकः = प्रकाशकः, पुण्डरीकपटलस्य = अम्भोजसमूहस्य प्रियान्= नितान्तप्रियः, कोकलोकस्य = चक्रवाकसमूहस्य, शोकविमोकः = चिन्तानिवारकः, रोलम्बकदम्बकस्य = भ्रमरवृन्दस्य, अवलम्बः = आश्रयः सर्वव्यवहारस्य = सांसारिकाशेष व्यापारस्य, सूत्रधारः = प्रवर्तकः, दिनस्य = वासरस्य, इनः = स्वामी (अस्ति), अयमेव = भगवान् सूर्य एव, अहोरात्रं= नक्तं दिवम्, जनयति = करोति, अयमेव = दिनकर एव, वत्सरम्= अब्दम् द्वादशसु भागेषु = चैत्रादिमासरूपेषु विभनक्ति = विभजते, अयमेव = रविरेव षण्णामृतूनाम्= वसन्तग्रीष्मादिषड्ऋतूनाम्, कारणं = हेतुः, एष एव = भास्कर एव, उत्तरं = उदीचि, दक्षिणं = अवाचीं च, अयनं = स्वीयमार्गम् अङ्गीकरोति = स्वीकरोति, एनेनैव = सूर्येणैव, युगभेदाः = युगप्रकारकाः सम्पादिताः = कृताः, एनेनैव = भास्करेणैव, कल्पभेदाः = एक सहस्रयुगात्मका कालभेदाः, कृताः = विहिताः, एनमेव = सूर्यमेव, आश्रित्य = अवलम्ब्य परमेष्ठिनः = विधातुः, परार्द्धसंख्या = अन्तिमासंख्या, असावेव = सूर्य एव जगत् = निखिलं भुवनं, चर्कर्ति = पुनः पुनः करोति, बर्भर्ति = पुनः पुनः भरति, जर्हर्ति = पुनः पुनः हरति च, वेदाः = ऋग्यजुः सामथर्वाभिधाः, एतस्यैव = भगवतो भास्करस्यैव, वन्दिनः = स्तुतिवाचकाः, गायत्री = एतन्नाममहामन्त्रः, अमुमेव = सूर्यमेव, गायति = गानं करोति, ब्रह्मनिष्ठा = वेदपारगाः, ब्राह्मणाः= विप्राः, अहरहः = प्रतिदिनम्, अमुमेव = आदित्यमेव, उपतिष्ठन्ते = उपासते धन्यः–पूज्यः, एषः = सूर्यः, श्रीरामचन्द्रस्य = राघवस्य, कुलमूलः = वंश–प्रवर्तकः, विश्वेषाम् = सकलजीवानाम्, प्रणम्य = नमस्करणीयः, उदेष्यन्तम्=उदीयमानम्, भास्वन्तम् = अर्यमणं, प्रणमन् = प्रणामंविदधन्, कश्चिद् कोऽपि, गुरुसेवन पटुः = गुरुसेवा कुशलः, विप्रबटुः = ब्राह्मण बालकः निजपर्णकुटीरात्= स्वकीयोटजात्, निश्चक्राम = निरगच्छत्।

व्याकरणम् – खे नभसि चरन्तीति खेचराः, तेषांचक्रः, खेचरचक्रः तस्य खेचरचक्रस्य। पुण्डरीकाणां पटलं पुण्डरीकपटलं, तस्य पुण्डीकपटलस्य रोलम्बानां कदम्बः, रोलम्ब कदम्बः तस्य रोलम्बकदम्बस्य। अहश्चरात्रिश्च अहोरात्रम्। पर्णानां कुटीरः पर्णकुटीरः, निजस्य पर्ण कुटीरः निजपर्णकुटीरः विप्रश्चासौ वटु विप्रवटुः। गुरुसेवने पटुः गुरुसेवनपटुः।

विभनक्ति – वि+भञ्ज्+लट्+तिप्। आश्रित्य–आङ्+श्रिञ्+क्त्वा>ल्यप्। जनयति–जन+ णिच्+लट्+तिप्। उपतिष्ठन्ते–उप+स्था+लट्+झ। प्रणमन्–प्र+नम्+शतृ। निश्चक्राम–निर्+क्रमु+लिट्। जर्हर्ति–हृञ्+यङ्+लट्+तिप्। गायति– गै+लट्+तिप्।

भावार्थः – प्राच्यां दिशि सूर्यस्य रक्तिमालोको वर्तते। भगवान् भास्करः एव नभोमण्डलस्य मणिः, तारकाणां सम्राट्, सकलब्रह्माण्डस्य दीपकः, भ्रमराणामवलम्बः, समग्रलोकव्यवहारस्य नियन्ता च वर्तते। सूर्येण एव समयस्य विविधाः, विभागाः उत्पद्यन्ते। ऋतूनां कारणमपि दिनकरः एव वर्तते। एष एव अहोरात्रं जनयति। वेदाः गायत्र्युपासका च अर्यमणमेव बिभर्ति। दिनकर एव रघुकुलस्य कुल पुरुषः। एष एव सर्वेषां जनानां प्रणम्यो वर्तते। तादृशं उदीयमानं भास्करं प्रणामं कुर्वन् विप्रवटुः निजपर्णोटजात् निरगच्छत्।

'मूलम्' – **''अहो। चिररात्राय सुप्तोऽहम्, स्वप्नजाल–परतन्त्रेणैव महान् पुण्यमयः समयोऽतिवाहितः,**

सन्ध्योपासन-समयोऽयमस्मद्गुरुचरणानाम् तत् सपदि अवचिनोमि कुसुमानि'' इति चिन्तयन् कदलीदलमेकमाकुञ्च्य, तृणशकलैः सन्धाय, पुटकं विधाय, पुष्पावचयं कर्त्तुमारेभे।

प्रसङ्ग - अत्र विप्रवटुः खिन्नतामनुभवन् रुत्वरं पुष्पाणि चेतुं तत्परो भवति।

व्याख्या - अहो ! = विस्मयान्विते विषादे, चिररात्राय = चिरकालं यावद्, सुप्तः = शयितः, अहं = ब्राह्मण बालकः, स्वप्नजालपरतन्त्रेण = निद्रायत्तेन एव = निश्चयेन, महान् पुण्यमयः = अतिपुण्य समन्वितः, समयः = कालः अतिवाहितः = व्ययीकृतः, अयम् = एषः, अस्मद् गुरुचरणानां = मदीय गुरुपादानाम्, सन्ध्योपासनसमयः = सन्ध्यासम्पादनकालः तत् = तस्मात्, सपदि=सत्वरम्, कुसुमानि= प्रसूनानि, अवचिनोमि= संकलयामि, इति = इत्थं, चिन्तयन्=मनसि विचारयन्, एकम्= एकसंख्यकम्, कदलीदलं= रम्भापर्णम्, आकुञ्च्य = आच्छिद्य तृणशकलैः = तृणखण्डैः, सन्धाय = सम्मेल्य, पुटकं = कुसुम संग्रहपात्रम्, विधाय = सम्पाद्य, पुष्पावचयं = कुसुमचयनम्, कर्तुम्= विधातुम्, आरेभे = आरभत।

व्याकरणम् - स्वप्न एव जालम्, तस्य परतन्त्रेण स्वप्नजालपरतन्त्रेण (तत्पु.) कदल्याः दलम् कदलीदलम्। तृणानां शकलाः तृणशकलास्तैः तृणशकलैः। पुष्पाणाम् अवचयः पुष्पावचयः तं पुष्पावचयम्। पुण्यमयः = पुण्य+मयट्। सुप्त = स्वप्+क्त। अवचिनोमि =अव्+चिञ्+लट्। चिन्तयन्=+चिन्त्+शतृ। आकुञ्च्य- आ+कुञ्च्+क्त्वा=ल्यप्। सन्धय- सम्+धा+क्त्वा=ल्यप्। आरेभे-आ+रम्भ्+लिट्+तिप्।

भावार्थः - अरे। चिरकालं यावद् शयितोऽहम्। निद्रायत्तेन मया अति पुण्यमय काल व्ययीकृतः। सम्प्रति मम गुरुपादानां संध्यावन्दनस्य समयो वर्तते अतः झटिति पुष्पावचयनं करोमीति विचारयन् स वटु कदलीपत्रेण एकं द्रोणं निर्माय पुष्पचयने संलग्नोऽभूत्।

मूलम् - **'वटुरसौ आकृत्या सुन्दरः, वर्णेन गौरः, जटाभिर्ब्रह्मचारी, वयसा षोडश- वर्षदेशीयः, कम्बुकण्ठः, आयतललाटः, सुबाहुर्विशाललोचनश्चासीत्।'**

प्रसङ्गः - अत्र ग्रन्थकारः ब्रह्मचारिणः वर्णनं करोति।

व्याख्या - असौ =अयम्, पूर्ववर्णितः, वटुः = ब्रह्मचारी, आकृत्या =आकारेण, सुन्दरः =शोभनः, वर्णेन=कान्त्या, गौरः=धवलवर्णः, जटाभिः=सटाभिः, ब्रह्मचारी =वटुः, वयसा =अवस्थया, षोडशवर्षदेशीयः=षोडशवर्षीयः, कम्बुकण्ठः=शंखग्रीवः आयतललाटः =विस्तीर्णमस्तकः, सुबाहुः=शोभनभुजः, विशाल लोचनः दीर्घायतनयनः, च=पुनः, आसीत्।

व्याकरणम् - कम्बुरिव कण्ठो यस्य सः कम्बुकण्ठः। आयतं ललाटं यस्य सः आयतललाटः। शोभनौ बाहू यस्य सः सुबाहुः। विशाले लोचने यस्य सः विशाल लोचनः।

भावार्थः - सः पूर्ववर्णित वटुः आकारेण सुन्दरः, गौरवर्णयुक्तः, जटाभिः ब्रह्मचारी षोडशवर्षदेशीयः, शंखग्रीवः, शोभनभुजः दीर्घललाट फलक आयतनेत्रश्च आसीत्।

षोडशवर्ष देशीयः- षोडशवर्ष+देशीयः। जटाभिः-जटा+भिस् 'इत्थंभूतलक्षणे' इत्यनेन तृतीया। ब्रह्मचारी- ब्रह्म+चर्+णिनि।

मूलम् - **कदलीदलकुञ्जायितस्य एतत्कुटीरस्य समन्तात् पुष्पवाटिका, पूर्वतः परमपवित्रपानीयं परस्सहस्रपुण्डरीकपटलपरिलसितं पतत्रिकुल- कूजित-पूजितं पयःपूरितं सर-आसीत्। दक्षिणतश्चैको निर्झर-झर्झर-ध्वनित-दिगन्तरः फलपटलाऽऽस्वादचपलित-चञ्चु-पतङ्गकुलाऽऽक्रमणाधिकविनत-शाख-शाखि-समूह-व्याप्तः सुन्दरकन्दरः पर्वत-खण्ड आसीत्।**

प्रसङ्गः – पर्णोटजं परितः स्थितस्य रम्यवातावरणस्य वर्णनं करोति ग्रन्थकारः।

व्याख्या – कदलीदलकुञ्जायितस्य=रम्भापर्णकुञ्जीभूतस्य, एतत्कुटीरस्य=पर्णोटजस्य, समन्तात्=परितः, पुष्पवाटिका=कुसुमोद्यानम्, पूर्वतः=प्राच्यां परमपवित्रपानीयं=नितान्तपूतजलम्, परसहस्रपुण्ड-रीकपटल-परिलसितं=सहस्राधिकश्वेताम्बुजसमूहोपशोभितम्, पतत्रिकुल कूजित-पूजितं=पक्षिगण शब्दराजितम्, पयः पूरितम्=जलभरितम्, सरः=जलाशयः, आसीत्=विद्यतेस्म। दक्षिणतः=दक्षिण दिशि च एकः, निर्झर-झर्झर-ध्वनि-ध्वनित-दिगन्तरः=वारिप्रवाहझर्झरनादनिनादित दिगन्तरः, फलपटलाऽऽस्वादचपलितचञ्चु-पतङ्गकुलाऽऽक्रमणाधिक-विनतशाख-शाखिसमूहव्याप्तः= फलसमूहभक्षण-चञ्चलमुखभागपतङ्गनिवहाक्रमणातीवनम्रीभूशिखावृक्ष-समावृतः, सुन्दर-कन्दरः=रमणीयगुहः, पर्वतखण्डः=शिलाभागः, आसीत् वर्तते स्म।

व्याकरणम् – कदलीदलकुञ्जायितस्य-कदलीनां दलैः कुञ्जायितं तस्य। परम पवित्रपानीयं-परमंपवित्रं पानीयं यस्य तत्। पयः पूरितम्-पयसापूरितम् पुष्पवाटिका- पुष्पाणां वाटिका। निर्झरझर्झरध्वनि ध्वनित दिगन्तरः-निर्झरस्य झर्झर ध्वनिः तेन ध्वनितानि दिगन्तराणि येन सः। फलपटलाऽऽस्वादचपलित चञ्चवः- फलानांपटलं तस्य आस्वादः तेन चपलिताः चञ्चवः। पर्वतखण्डः- पर्वतस्य खण्डः। कुञ्जायित-कुञ्ज्+क्यङ्+क्त (कर्तुः क्यङ् सलोपश्च) पूर्वतः-पूर्व+तसिल् (तसिलादिष्वाकृत्वसु चः) चपलित-चपल+इतच्। विनत- वि+नम+क्त। शाखिनः- शाखा+इनि।

भावार्थः – रम्भापर्णैः आवृतत्वात् कुञ्जमिव प्रतीयमानोटजं परितः कुसुमोद्यानमासीत्। प्राच्यां नितान्तपूतजलेन पूरितः, सहस्राधिकश्वेताम्बुज युक्त खगकलरवेण कुजितः सरः आसीत्। दक्षिण दिशायां झर्झर ध्वनिना मुखरितः, चपलचञ्चुखग समूहाऽऽक्रमणेनश्रीभूतवृक्ष समावृतः पर्वतखण्डः आसीत्।

मूलम् – **यावदेष ब्रह्मचारी वटुरलिपुञ्जमुद्धूय कुसुमकोरकानवचिनोति, तावत् तस्येव सतीर्थ्योऽपरस्तत्स-मानवयाः कस्तूरिका-रेणु-रुषित इव श्यामः, चन्दन-चर्चित-भालः, कर्पूरागुरुक्षोदच्छुरित-वक्षोबाहुदण्डः, सुगन्ध-पटलैरुन्निद्रयन्निव निद्रा-मन्थराणि कोरकनिकुरम्बकान्तराल सुप्तानि मिलिन्द-वृन्दानि झटिति समुपसृत्य निवारयन् गौरवटुमेवमवादीत्-**

प्रसङ्गः – कुसुमसंग्रहे संलग्नं गौरवर्णब्रह्मचारिणं वर्जयन्तं कृष्णवटुं ग्रन्थकारः इत्थंकारं वर्णयति।

व्याख्या – यावत् =यावत्कालपर्यन्तम्, एषः =पूर्ववर्णितः, ब्रह्मचारी=ब्रह्मव्रती, वटुः=ब्रह्मचारी, अलिपुञ्जम्=+भ्रमरकुलम्, उद्धूय =निवार्य, कुसुमकोरकान् = पुष्पमुकुलान्, अवचिनोति=सङ्कलयति, तावत् =तस्मिन्नेवकाले, तस्यैव =वटोरेव, सतीर्थ्य =सहपाठी, अपरः= अन्यः, तत्समानवयाः =तत्समवयस्कः, कस्तूरिका, रेणुकषितः = मृगनाभिरजश्छुरितः, इव =यथा, श्यामः =श्यामलवर्णः, चन्दन चर्चितभालः =गन्धसारलिप्तललाटः, कर्पूरागुरुक्षोदच्छुरितवक्षो बाहुदण्डः=घनसारगरुचूर्ण लिप्तवक्षःस्थल भुजदण्डः। सुगन्ध पटलैः=सौरभसमूहैः, उन्निद्रयन्निव=जागरयन्निव, निद्रामन्थराणि=तन्द्रालसितानि, कोरकनिकुरम्बकान्तरालसुप्तानि=कलिकासमूहाभ्यन्तरनिद्राधिगतानि, मिलिन्दवृन्दानि= भ्रमरसमूहानि, झटिति=शीघ्रम्, समुपसृत्य=समागत्य, निवारयन=वर्जयन्, गोरवटुम्=गौरवर्ण ब्रह्मचारिणम्, एवम्=अनेनप्रकारेण, अवादीत्=अवोचत्।

व्याकरणम् – ब्रह्मवेदः, तदध्ययनाय व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरति करोतीति ब्रह्मचारी। अलीपुञ्जम्-अलीनां पुञ्जम्। कुसुमकोरकान्-कुसुमानां कोरकान्। सतीर्थ्य-समाने तीर्थे गुरौवसतीति सतीर्थ्यः। कस्तूरिका-रेणुरुषितः-कस्तूरिकायाः रेणुः कस्तुरिकारेणुः ताभिरुषितः। चन्दन-चर्चितभालः-चन्दनेन चर्चितंभालं

यस्य सः। कोरकनिकुरम्बकम्=कोरकाणां निकुरम्बकम्। मिलिन्दानांवृन्दानि-मिलिन्दवृन्दानि। उद्धूय-उद्+धूञ्+ल्यप्। अवचिनोति-अव्+चिञ्+लट्+तिप्। समुपसृत्य-सम्+सृज्+ल्यप्। निवारयन्- नि+वृ+णिच्+शतृ। अवादीत्-वद्+लुङ्+तिप्।

भावार्थः - यदा सः गौरब्रह्मचारी भ्रमरसमूहं अपाकृत्य पुष्पचेतुं सज्जः भवति तदानीमेव तस्य सहपाठी श्यामवटु झटिति तं निवारयति। सः श्यामवटुः तस्य समवयस्कः, श्यामवर्णः चन्दन लिप्तललाटः कर्पूरागरुचूर्णलिप्तवक्षोभुजयुगलः, सौरभसमूहैः तन्द्रालसितानि कलिकाभ्यन्तर निद्राधिगतानि भ्रमरसमूहानि जागरयन्निव असीत्।

मूलम् - **''अलं भो अलम्। मयैव पूर्वमवचितानि कुसुमानि, त्वं तु चिरं रात्रावजागरीरिति क्षिप्र नोत्थापितः, गुरुचरणा अत्र तडागतटे सन्ध्यामुपासते, संस्थापिता मया निखिला सामग्री तेषां समीपे। यां च सप्तवर्षकल्पाम्, यावनत्रासेन निःशब्दं रुदतीम्, परमसुन्दरीम्, कलित-मानव-देहामिव सरस्वती सान्त्वयन् मरन्दमधुरा अपः पाययन्, कन्दखण्डानि भोजयन्, त्वं त्रियामाया यामत्रयमनैषीः, सेयमधुना स्वपिति, उद्बुद्ध्य च पुनस्तथैव रोदिष्यति, तत् परिमार्गणीयान्येतस्याः पितरौ गृहं च-''**

इति संश्रुत्य उष्णं निःश्वस्य यावत् सोऽपि किञ्चिद् वक्तुमियेष तावदकस्मात् पर्वतशिखरे निपपात उभयोर्दृष्टिः।

प्रसङ्गः - विलम्बेन उत्थितं गौरवटुं पुष्पावचयनेन निवारयन् सूचयति श्याम वटु यत् मया पूर्वमेवावचितानि पुष्पाणि।

व्याख्या - अलंभोअलम्। =भो सुहृद्वर। कुसुमावचयेनालम्, मयैव =श्यामवटुना, पूर्वम्=आदौ, कुसुमानि=प्रसूनानि, अवचितानि=संचितानि, त्वं तु=गौरवटुस्तु, रात्रौ=निशायाम्, चिरं=चिरकालं यावत् अजागरी=न सुप्तः, इति =अस्मात् कारणात्, क्षिप्रम्=शीघ्रम् न =नैव उत्थापितः=जागरितः, गुरुचरणाः=गुरवः, अत्र=इह तडागतटे=सरस्तीरे, सन्ध्यां=उपासनाम्, उपासते=सम्पादयति तेषां=गुरुचरणानाम्, समीपे=निकटे, मया=श्यामबटुना निखिला=समस्ताः, सामग्री=पूजन सामग्री, संस्थापिता=समुपकल्पिता, यां=कन्यां, सप्तवर्षकल्पाम्=सप्तवर्षदेशीयाम्, यावनत्रासेन=यवनभयेन, निःशब्दम्=शब्दरहितम्, रुदतीम्=विलपन्तीम्, परमसुन्दरीम्=अनिन्द्यलावण्यवतीम्, कलितमानवदेहाम्=धृतनरशरीराम्, इव=यथा, सरस्वतीम्=शारदाम्, सान्त्वयन्=+समाश्वासयन्, मरन्दमधुराः=पुष्परससरसाः, अपः=जलानि पाययन्=पानंकारयन्, कन्दखण्डानि=कन्दलवान्, भोजयन्=खादयन्, त्वम्=गौरवटुः, त्रियामायाः=निशायाः, यामत्रयम्=प्रहरत्रयम्, अनैषी=अत्यवाहयः, सा इयम्=सा बालिका, अधुना=सम्प्रति, स्वपिति=शेते, उद्बुद्ध्य=उन्निद्रय च, पुनः=भूयः तथैव=पूर्ववदेव, रोदिष्यति=विलपिष्यति, तत्=तस्मात्, एतस्याः=बालिकायाः, पितरौ=माता पिता च, गृहं च=गेहंच, परिमार्गणीयानि=अन्वेष्टव्यानि, इति=इत्थम्, संश्रुत्य=समाकर्ण्य, उष्णम्=प्रतप्तम्, निःश्वस्य=उच्छ्वस्य, यावत्=यदैव, सोऽपि=गौरवटुरपि, किञ्चित्, वक्तुम्=कथयितुम्, इयेष=इच्छतिस्म, तावत्=तावत्कालपर्यन्तं, अकस्मात=सहसा, पर्वतशिखरे अचलशृङ्गे, उभयोः=तयोः दृयोः, दृष्टि=वीक्षणम्, निपपात=न्यपतत्

व्याकरणम् - तडागतटे-तडागस्य तटे। यावनत्रासेन-यवनेभ्यः आगत यावनः, यावनश्चासौत्रासः, तेन। कलितमानवदेहाम् कलितः मानवो देहः यया सा ताम्।

अवचितानि-अव+चिञ्+क्त। अजागरी-जागृ+लुङ्+तिप् (म.पु.ए.व.)। उत्थापितः- उत्+स्था+ पुक्+निच्+क्त। रुदतीम्-रुद्+शतृ+ङीप्। अनैषीः- नी+लुङ्+सिप्। परिमार्गणीयानि-

परि+मृज्+अनीयर्। संश्रुत्य-सम्+श्रु+ल्यप्। निःश्वस्य निः+श्क्स्+ल्यप्। वक्तुम्-वच्+तुमुन्। इयेष-इष्+लिट्+तिप् निपपात-नि+पत्+लिट्+तिप्।

भावार्थ - श्यामवटुः गौरवटुं निवारयन् कथयति-विरम तावत् मया पूर्वमेव अवचितानि पुष्पाणि। त्वं रात्रौ सुचिरं जागृतोऽभूः अतः नोत्थापितः असि, गुरुचरणानां समीपे निखिला सामग्री निहिता वर्तते। यवनहतकाद् रक्षिता कन्या इदानीं स्वपिति। अतः तस्याः पितरौ अन्वेषणीयौ।

मूलम् - **तस्मिन् पर्वते आसीदेको महान् कन्दरः तस्मिन्नेव महामुनिरेकः समाधौ तिष्ठति स्म। कदा स समाधिम् अङ्गीकृतवानिति कोऽपि न वेत्ति। ग्रामणी-ग्रामीण-ग्रामाः समागत्य मध्ये मध्ये तं पूजयन्ति प्रणमन्ति स्तुवन्ति च। तं केचित् कपिल इति, अपरे लोमश इति, इतरे जैगीषव्य इति, अन्ये च मार्कण्डेय इति विश्वसन्ति स्म। स एवायमधुना शिखरादवतरन् ब्रह्चारि-वटुभ्यामदर्शि।**

प्रसङ्गः - पर्वत गुहायां तपोनिरतं योगिराजं वर्णयति ग्रन्थकारः।

व्याख्या - तस्मिन्=पूर्वोक्ते, पवते=शैलशिखरे, आसीत्=अवर्तत, एकः-एक संख्यकः, महान्=विशालः, कन्दरः=गुहा, तस्मिन्नेव=गुहायामेव, एकःमहामुनि=महर्षिः, समाधौ=योगे, तिष्ठतिस्म=संस्थित आसीत्। कदा=कस्मिन्काले, सः=महर्षिः, समाधिं=योगम्, अङ्गीकृतवान्=स्वीकृतवान्। इति, कोऽपि=कश्चिदपि, न वेत्ति न जानाति। ग्रामणीग्रामीणग्रामाः=ग्रामधिपग्रामवासिनां समूहः, समागत्य=समेत्य, मध्येमध्ये=अन्तराले अन्तराले, तम्=योगिराजम्, पूजयन्ति=पूजां कुर्वन्ति, प्रणमन्ति=नमस्कुर्वन्ति, स्तुवन्ति=स्तुतिं कुर्वन्ति, तं=योगिराजम्, केचित्=केचन जनाः, कपिलः=एतन्नामा मुनिः, इति=इत्थं, अपरे=अन्यजनाः, लोमशः=एतन्नामा, इतरे=अपरे, जैगीषव्य इति, मार्कण्डेय इति=इत्यादिभिः विविधनामभिः, विश्वसन्तिस्म= विश्वासं कुर्वन्ति स्म, स एव=योगिराज एव, अयम्=एषः अधुना=साम्प्रतम्, शिखरात्=अचलशृङ्गात् अवतरन्=अवरोहन्, ब्रह्मचारिबटुभ्याम्=आश्रमवासिशिष्याभ्याम् अदर्शि=दृष्टः

व्याकरणम् - ग्रामणीग्रामीणग्रामाः-ग्रामण्यश्च ग्रामीणाश्च तेषां ग्रामाः। महान् चासौ मुनि-महामुनिः। वेत्ति-विद्+लट्+तिप्। ग्रामणी-ग्राम+नी+क्विप्। समागत्य-सम्+आ+गम्+ल्यप्। अदर्शि दृश्+लुङ् (त) आत्मनेपद।

भावार्थः - तस्मिन् पर्वते गुहायामेकः महामुनिः तपोरतः आसीत्। सः समाधिलीनः कदा जातः इति केनापि न ज्ञायते। तं महामुनिं केचन कपिलनाम्ना, केचन लोमशनाम्ना, केचन जैगीषव्य केचन च मार्कण्डेयनाम्ना विश्वसन्ति स्म। स एव योगिराज इदानीं पर्वतात् अवतरन् वटुभ्यां दृष्टः।

मूलम् - **''अहो। प्रबुद्धो मुनिः। प्रबुद्धो मुनिः। इत एवागच्छति, इत एवागच्छति, सत्कार्योऽयम्, सत्कार्योऽयम्'' इति तौ सम्भ्रान्तौ बभूवतुः। अथ समापितसन्ध्यावन्दनादिक्रिये समायाते गुरौ, तदाज्ञया नित्यनियम-सम्पादनाय प्रयाते गोरवटौ, छात्रगण-सहकारेण प्रस्तुतासु च स्वागत-सामग्रीषु, ''इत आगम्यतां सनाथ्यतामेष आश्रमः'' इति सप्रणाममभिगम्य वदत्सु निखिलेषु, योगिराज आगत्य तन्निर्दिष्टकाष्ठपीठं भास्वानिवोदय-गिरिमारुरोह, उपाविशच्च।**

प्रसङ्गः - अचलशृङ्गात् अवरोहन्तं मुनिराजम् अवलोक्य तपोवनवासिनः तं महामुनिं प्रणमतुम् उद्यताः इत्यस्य वर्णनं करोति कविः।

व्याख्या - अहो! =आश्चर्यम्, प्रबुद्धः=जागृतः, मुनिः=ऋषिः, इत एव आश्रमाभिमुखमेव, आगच्छति=आयाति, सत्कार्योऽयम्=सत्काराहोऽयं महर्षिः, इति=एवम्, तौ=ब्रह्मचारिणौ,

सम्भ्रान्तौ=क्षुभितौ बभूवतुः=जातौ।

अथ=ततः परम्, समापिता=सम्पादिता, संध्यवन्दनादय=सन्ध्यापूजनादय, क्रियाः=कर्माणि, सः=तस्मिन्, समायाते=समागते गुरौ=मुनौ, तदाज्ञया=मुनेराज्ञया, नित्यनियमसम्पादनाय=सन्ध्या वन्दनादिविधातुम्, प्रयाते=गते, गौरवटौ=गौरवर्णब्रह्मचारिणि छात्रगण सहकारेण= शिष्यसमुदायसहाय्येन, प्रस्तुतासु च =समुपकल्पितासु च, स्वागत सामग्रीषु=उपचार द्रव्येषु, इतः=अत्र, आगम्यताम्=आयातु, सनाथ्यताम्=समलङ्क्रियताम्, एषः=अयम्, आश्रमः= तपस्विनां स्थानम्, इति=एवम्प्रकारेण, सप्रणामम्=प्रणामपुरस्सरम्, अभिगम्य=समागत्य, वदत्सु=कथयत्सु, निखिलेषु=समुपस्थितेषु सर्वेषु, योगिराजः=महामुनिः, आगत्य=समागत्य, तन्निर्दिष्टकाष्ठपीठम्=उदयाचलम्, इव=यथा, आरुरोह=अधिशिश्रिये, उपाविशत् च =आसितवान् च।

व्याकरणम् - नित्यनियमसम्पादनाय-नित्या ये नियमाः, तेषां सम्पादनाय। छात्रगणः-छात्राणां गणः। समापितसंन्ध्या वन्दनादिक्रिये-समापिता सन्ध्यावन्दनादि क्रिया येन सः तस्मिन्।

समायाते- सम्+आ+या+क्त, ''यस्य च भावेनभावलक्षणम्'' अनेन सप्तमी। समापिता- सम्+आप्+णिच्+क्त+टाप्। अभिगम्य- अभि+गम्+क्त्वा>ल्यप्। प्रस्तुतासु-प्र+स्तु+क्त+टाप्

भावार्थः - अहो! महर्षि जागृतः, नितरां स्वागतयोग्यः स इत एव समागच्छति इति उक्तवन्तौ ब्रह्मचारिणौ भावविह्वलतामधिगतौ। ततः सन्ध्यावन्दनादिक्रियां समाप्य समागते गुरोराज्ञया नित्यनियम सम्पादनाय गतवति गौरवटौ, छात्रगणसहयोगेन प्रस्तुतस्वागत सामग्रीषु सप्रणाममत्रागम्यताम् इति वदत्सु सर्वेषु महर्षि उदयगिरि सूर्यमिव गुरुसंकेतितकाष्ठपीठम् आरुह्य उपाविशत।

मूलम् - **तस्मिन् पूज्यमाने, ''योगिराडुत्थित'' इति ''आयात'' इति च आकर्ण्य कर्णपरम्परया बहवो जनाः परितः स्थिताः। सुघटितं शरीरम्, सान्द्रां जटाम्, विशालान्यङ्गानि, अङ्गारप्रतिमे नयने, मधुरां गम्भीरां च वाचं वर्णयन्तश्चकिता इव सञ्जाताः।**

अथ योगिराजं सम्पूज्य यावदीहितं किमपि आलपितुम् तावत् कुटीराद् अश्रूयत तस्या एव बालिकायाः सकरुणरोदनम्।

ततः ''किमिति? कुत इति? केयमिति? कथमिति?'' पृच्छापरवशे योगिराजे ब्रह्मचारिगुरुणा बालिकां सान्त्वयितुं श्यामवटुमादिश्य कथितम्-

प्रसङ्गः - योगिराजं परितः स्थिताः जनाः तस्य सुघटितशरीरं साश्चर्येण प्रशंसन्ति। तदानीमेव बालिकायाः रोदनस्वरमायाति।

व्याख्या - तस्मिन्=योगिराजे, पूज्यमाने=अर्च्यमाणे, योगिराट्=महामुनिः उत्थितः=उद्बुद्धः, इति=एवम्, आयातः=आगतः, इति च, कर्णपरम्परया=श्रुतिपरम्परया, आकर्ण्य=श्रुत्वा, बहवोजनाः=अनेके मानवाः, परितः=समन्तात्, स्थिताः=समुपस्थिताः, सुघटितम्=सुनिर्मितम्, सान्द्राम्=घनाम्, जटां=सटाम्, विशालानि=आयतानि, अङ्गानि=अवयवादीनि, अङ्गारप्रतिमे=स्फुल्लिंगसदृशे, नयने=नेत्रे, मधुरां=मिष्ठाम्, गम्भीरां=गभीराम्, वाचं=वणीम्, वर्जयन्तः=प्रशंसयन्तः, चकिताः=आश्चर्ययुक्ताः, सज्जाताः=बभूवुः।

अथ=अनन्तरम्, योगिराजं=योगिवरं, सम्पूज्य=समर्च्य किमपि=किञ्चिदपि, आलपितुं= कथयितुम्,यावत्=यावत्काल पर्यन्तम्, ईहितम्=चेष्टितम्, तावत्=तस्मिन् समये, कुटीरात् उटजात्, तस्या एव=कन्याया एव, सकरुणरोदनं=सशोकविलापं अश्रूयत=श्रुतम्।

ततः=तदनन्तरम्, किमिति=किमर्थक्रन्दनमिति, कुत इति=कस्मादिति, केयमिति=कैषा इति,

कथमिति=किं कारणमिति, पृच्छापरवशे=प्रश्नपरतन्त्रे, योगिराजे=योगिवरे, ब्रह्मचारिगुरुणा=गौरश्यामवटुगुरुणा, बालिकां=विलापकारिणीं कन्यकाम, सान्त्वयितुं=समाश्वासयितुम्, श्यामवटुं=श्यामवर्ण ब्रह्मचारिणम्, आदिश्य=आज्ञाप्य, कथितम्=अग्रेवक्ष्यमाणम् वाक्यमुक्तम्

व्याकरणम् - योगिनां राजा इति योगिराट्। अङ्गारप्रतिमे–अङ्गार: प्रतिमा उपमानं ययो: ते। सकरुणम्–करुणया सहितम्। पृच्छापरवशे–पृच्छाया: परवश:, तस्मिन्। ब्रह्मचारिगुरुणा–ब्रह्मचारिणां गुरु: इति ब्रह्मचारी गुरु:, तेन।

योगिराट्– योगिन्+राज+क्विप्। पूज्यमाने–पूज्+य+शानच्। उत्थित:– उत्+स्था+क्त। वर्णयन्त:–वर्ण+णिच्+शतृ सम्पूज्य– सम्+पूज्+क्त्वा>ल्यप्। ईहितम्–ईह+क्त। अश्रूयत– श्रु+कर्मणियक्+लङ् प्र.पु.ए.व.। आदिश्य–आ+दिश्+क्त्वा>ल्यप्।

भावार्थ: - योगिराजस्य पूजाकाले एव ''योगिराज उत्थित, इत: आयात:''। इति श्रुत्वा बहव: जना: समुपस्थिता: अभूवन्। तदीयं सुघटित शरीरं, सान्द्रां सटां, विशालावयवानि, मधुरगभीराञ्चवाणीं वर्णयन्त: जना: चकिता: अभवन्। तदनन्तरं योगिराजं समर्च्य यदा गुरु: किमपि विवक्षति स्म तदैव उटजस्थितबालिकाया: करुणविलाप: श्रुत:। ब्रह्मचारिगुरु श्यामवटुं तां बालिकां सान्त्वयितुम् आदिश्य अकथयत।

मूलम् - **''भगवन्! श्रयूतां यदि कुतूहलम्। ह्य: सम्पादितसायन्तनकृत्ये, अत्रैव कुशाऽऽस्तरणमधिष्ठिते मयि, परित: समासीनेषु छात्रवर्गेषु, धीरसमीर-स्पर्शेन मन्दमन्दमान्दोल्यमानासु व्रततिषु, समुदिते यामिनी-कामिनी-चन्दनबिन्दौ इव इन्दौ, कौमुदीकपटेन सुधाधारामिव वर्षति गगने, अस्मन्नीतिवार्ता शुश्रूषुषु इव मौनमाकलयत्सु पतङ्ग-कुलेषु, कैरवविकास-हर्ष-प्रकाश-मुखरेषु चञ्चरीकेषु, अस्पष्टाक्षरम्, कम्पमान-नि:श्वासम्, श्लथत्कण्ठम्, घर्घरितस्वनम्, चीत्कारमात्रम्, दीनतामयम्, अत्यवधानश्रव्यत्वादनुमितदविष्ठतं क्रन्दनमश्रौषम्।''**

प्रसङ्ग: - अत्रोटज स्थितकन्यकाया: सकरुणरोदनम् आकर्ण्य प्रश्न परवशं योगिराजं लक्ष्यीकृत्य कथयति आचार्य:

व्याख्या - भगवन्। = महामुने!, यदि=चेत्, कुतूहलम्=कौतुकम्, तर्हि, श्रूयताम्=आकर्ण्यताम्, ह्य:=गतवासरे, सम्पादितसायन्तनकृत्ये=विहित सान्ध्यकार्ये, अत्रैव=अस्मिन्नेव स्थाने, कुशास्तरमधितिष्ठते=दर्भासनसंस्थिते मयि=मुनौ, परित:=समन्तात्, समासीनेषु=समुपविष्टेषु, छात्रवर्गेषु=शिष्यसमुदायेषु, धीरसमीरस्पर्शेन=मन्दपवनसम्पर्केण, मन्दमन्दम्=शनै: शनै:, आन्दोल्यमानासु=सञ्चाल्यमानासु व्रततिषु=लतासु, समुदिते=उदयमधिगते, यामिनीकामिनीचन्दनबिन्दौ=रजनीकान्ताललाट तिलके, इव=यथा, इन्दौ=चन्द्रमसि, कौमुदीकपटेन=ज्योत्स्नाव्याजेन, सुधाधारामिव=पीयूषप्रवाहमिव, वर्षति=वृष्टिं कुर्वति, गगने=नभे, अस्मन्नीतिवार्ताम्= ब्रह्मचारिगुरुनयकथनम्, शुश्रूषुषु=श्रोतुमिच्छुषु, इव=यथा, मौनमाकलयत्सु=तूष्णींधारयत्सु, पतङ्गकुलेषु पक्षिसमूहेषु, कैरवविकासहर्षप्रकाशमुखरेषु=कुमुदप्रफुल्लनमोदा-विर्भावशब्दायमानेषु, चञ्चरीकेषु=भ्रमरेषु, अस्पष्टाक्षरम्=अव्यक्तवर्णम्, कम्पमाननि:श्वासम्=कम्पितोच्छवासम्, श्लथकण्ठम् स्तम्भितगलम्, घर्घरितस्वनम्=घर्घरध्वनियुक्तम्, चीत्कारमात्रं=चीत्काररूपम्, दीनतामयम्=कातरतासमन्वितम्, अत्यवधानेन=विशेषध्यानेन, श्रव्यत्वात्=श्रोतव्यत्वात्, अनुमितदविष्ठतम्=कल्पित दूरत्वम्, क्रन्दनं=रोदनम्, अश्रोषम्= अकर्णयम्।

व्याकरणम् - कुशास्तरणम्–कुशानाम् आस्तरणम्। यामिनीकामिनीचन्दनबिन्दौ–यामिनी एव कामिनी तस्या:

चन्दनबिन्दौ। अस्मन्नीतिवार्ता–अस्माकं नीतिवार्ता। पतङ्गकुलेषु पतङ्गानां कुलेषु। कैरवाविकासहर्ष प्रकाश मुखरेषु–कैरवाणां विकासः कैरवविकासः तेन हर्ष प्रकाशः, तेन मुखरेषु। अनुमितदविष्ठतम्–अनुमिता दविष्ठता यस्य तत्।

श्रूयताम्–श्रु+कर्मवाच्य लोट् प्र.पु.ए.व.। सायन्तनम्– सायम्+तुट्+ट्युल्। अधितिष्ठते–अधि+स्था+क्त। समासीनेषु–सम्+आस् (उपवेशने)+शानच्। शुश्रूषुः–श्रु+सन्+उ (सनाशंसभिक्ष उः)। आकलयत्सु–आ+कल+णिच्+शतृ।

भावार्थः – महर्षे !श्रूयताम्। गतदिवसे सायंकाले सन्ध्यां सम्पाद्य छात्रैःपरिवृतः आसम्। सर्वत्र शान्तिप्रदायकं आनन्दपूर्णं वातवरणमासीत्। तदानीमेव दूरतः श्रूयमाणं करुणक्रन्दनम् अश्रौषम्। तत् करुणक्रन्दंन चीत्कारमयं रुद्धकण्ठमनुमितदूरञ्च आसीत्।

मूलम् – **तत्क्षणमेव च ''कुत इदम? किमिदमिति दृश्यतां ज्ञायताम्'' इत्यादिश्य छात्रेषु विसृष्टेषु, क्षणानन्तरं छात्रेणैकेन भयभीता सवेगमत्युष्णं दीर्घं निश्वसती मृगीव व्याघ्राऽऽघ्राता, अश्रुप्रवाहैः स्नाता, सवेपथुः कन्यकैका अङ्के निधाय समानीता। चिरान्वेषणेनापि च तस्याः सहचरी सहचरोवा न प्राप्तः। तां च चन्द्रकलयैव निर्मिताम्, नवनीतेनेव रचिताम्, मृणालगौरीम्, कुन्दकोरकाग्रदतीं सक्षोभं रुदतीमवलोक्याऽस्माभिरपि न पारितं निरोद्धुं नयनवाष्पाणि।**

प्रसङ्गः – गुरोराज्ञया रोदनध्वनिकारणमन्वेष्टुं गतेषु वटुकेषु एकः वटुः अश्रुप्रवाहस्नातां कम्पमानामेकां बालिकामानयति, इति वर्णयति ग्रन्थकारः।

व्याख्या – तत्क्षणमेव=तत्कालमेव, कुतः–कस्मात्स्थानात्, इदम्=एतत्, किमिदम्=किंकारणम्, इति=इत्थम्, दृश्यताम्=विलोक्यताम्, ज्ञायताम्=अवगम्यताम्, इति=एवम्, आदिश्य=आज्ञाप्य, छात्रेषु=शिष्येषु, विसृष्टेषु=प्रयातेषु, क्षणानन्तरम्=अल्पकालानन्तरम्, छात्रेणैकेन=शिष्येणैकेन, भयभीता=भयाक्रान्ता, सवेगम्=अतितीव्रम्, अत्युष्णम्=बहुसंतप्तम्, दीर्घम्=प्रलम्बम्, निःश्वसती=श्वासग्रहणं कुर्वती, मृगीव=हरिणीव, व्याघ्राऽऽघ्राता=शार्दूलाक्रान्ता, अश्रुप्रवाहैः=नयनवाष्पैः, स्नाता–विहित स्नाना, सवेपथुः=सकम्पा, कन्यकैका=एकाबाला, अङ्के=क्रोडे निधाय=निक्षिप्य, समानीता=आनीता, चिरान्वेषणेनापि=बहुगवेषणयाऽपि, च=पुनः, तस्याः=बालिकायाः, सहचरी=सखी, सहचरः वा=सखा वा, न प्राप्त=न मिलितः, चन्द्रकलयेव=इन्दुप्रभया इव, निर्मिताम्=विरचिताम्, नवनीतेन=हैयङ्गवीनेन, रचितामिव=विनिर्मितामिव, मृणालगौरीम्=कमलदण्डधवलाम्, कुन्दकोरकाग्रदतीम्=माध्यकलिकाग्रदशनाम्, सक्षोभं=ससाध्वम्, रुदतीं=विलपन्तीम्, अवलोक्य=दृष्ट्वा, अस्माभिरपि=आश्रम वासिभिरपि, न=नहि पारितम्=शक्तम्, निरोद्धुं=अवरोद्धुम्, नयनवाष्पाणि=अश्रूणि।

व्याकरणम् – सवेगम्–वेगेन सहितम्। अश्रुप्रवाहैः–अश्रूणां प्रवाहैः। कुन्दकोरकाग्रदतीम्–कुन्दस्य कोरकाणाम् अग्राणि इव दन्ताः यस्याः सा। सक्षोभम्–क्षोभेन सहितम्।

निःश्वसती–निस्+श्वस्+शतृ+ङीप्। विसृष्टेषु–वि+सृज+क्त। सवेपथुः–स+वेपृ+अथुच्। अन्वेषण–अनु+इष्+ल्युट्। निरोद्धुम्–नि+रुध्+तुमुन्।

भावार्थः – क्रन्दनमिदं कुतः आयाति ज्ञायताम् इति मया आदिष्टम्। अनुक्षणमेव एकः छात्रः अतिशयभीतां कम्पमानामेकां कन्यकां अङ्के निधाय आनीतवान्। तां विलपन्तीं कन्यां दृष्ट्वा वयमपि अश्रूणि रोद्धुम् असमर्था जाताः।

मूलम् – **अथ ''कन्यके। मा भैषीः, पुत्रि! त्वां मातुः समीपे प्रापयिष्यामः, दुहितः! खेदं मा वह,**

भगवति! भुङ्क्ष्व किञ्चित्, पिब पयः, एते तव भ्रातरः, यत् कथयिष्यसि तदेव करिष्यामः, मा स्म रोदनैः प्राणान् संशयपदवीमारोपय, मा स्म कोमलमिदं शरीरं शोकज्वालावलीढं कार्षीः'' इति सहस्रधा बोधनेन कथमपि सम्बुद्धा किञ्चिद् दुग्धं पीतवती। ततश्च मया क्रोडे उपवेश्य, ''बालिके! कथय क्व ते पितरौ? कथमेतस्मिन्नाश्रमप्रान्ते समायाता? किं ते कष्टम्? कथमरोदीः? किं वाञ्छसि? किं कुर्मः?'' इति पृष्टा मुग्धतया अपरिकलित-वाक्पाटवा, भयेन विशिथिलवचनविन्यासा, लज्जया अतिमन्दस्वरा, शोकेन रुद्धकण्ठा, चकितचकितेव कथं कथमपि अबोधयदस्मान् यद्-

''एषा अस्मिन्नेदीयस्यैव ग्रामे वसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य तनयाऽस्ति।''

प्रसङ्ग - कम्पमानां रुदतीं कन्यां आचार्य परिचयं पृष्ट्वा समश्वासति।

व्याख्या - अथ=अनन्तरम्, कन्यके=बालिके, मा भैषीः=भयंमाकुरु पुत्रि=तनये। त्वाम्=बालिकाम्, मातुः=जनन्याः, समीपे=निकटे, प्रापयिष्यामः=प्रेषयिष्यामः, दुहितः-पुत्रि! खेदं=कष्टम्, मा वह-मा कुरु, भगवति=ऐश्वर्यशलिनि! भुङ्क्ष्व=भक्षय, किञ्चित्=ईषत्, पिब पानंकुरु, पयः=दुग्धम्, एते-अत्रत्याः, तव=भवत्याः, भ्रातरः=बान्धवाः यत्=यात्किमपि, कथयिष्यसि=वक्ष्यसि, तदेव, करिष्यामः=सम्पादयिष्याम्ः, रोदनैः=विलपनैः, प्राणान्=असून्, संशयपदवीं=सन्देहदशाम्, आरोपयः=समारोपयः, कोमलम्=मसृणम्, इदं=एतत्, शरीरम्=गात्रम्, शोकज्वालावलीढं= शोकाग्नितप्तम्, मा स्मकार्षी=मा कुरु, इति=एवम्प्रकारेण, सहस्रधा=अनेकधा बोधनेन= सान्त्वनाप्रदानेन, कथमपि=केनापिप्रकारेण, सम्बुद्धा=बोधिता किञ्चिद्=ईषत्, दुग्धम्=क्षीरम्, पीतवती=अपिबत, ततश्च=पयःपानानन्तरम्, मया=मुनिना, क्रोडे=अङ्के, उपवेश्य=प्रस्थाप्य, बालिके=पुत्रि, कथय=वद, क्व=कुत्र, ते=तव, पितरौ=जनकौ, कथम्=केन प्रकारेण अस्मिन्=एतस्मिन्, आश्रमप्रान्ते=कुटीरप्रान्ते, समायाता=समागता किं=किम्प्रकारकम्, ते=तव, कष्टम्=दुःखम्, कथं=केनकारणेन, अरोदीः=रोदनमकरोः, वाञ्छसि=इच्छसि, किम्, कुर्मः=कुर्यामः, इतिपृष्टा=पृष्टेसति, मुग्धतया=सरलतया, अपरिकलितवाक्पाटवा= अज्ञातभाषणचातुर्या भयेन=भीत्या, विशिथिलवचन विन्यासा, अस्तव्यस्तभाषणा लज्जया=व्रीडया, अतिमन्दस्वरा=बहुकोमलस्वरा, शोकेन=दुःखेन, रुद्धकण्ठा=स्तम्भितकण्ठा, चकितचकिता=अतिभीता, इव=यथा, कथंकथमपि=केनापि प्रकारेण=अस्मान्=अत्रत्यान्, जनान्, अबोधयत=अज्ञापयत्, यत, एषा=बालिका, अस्मिन्=एतस्मिन्, नेदीयसि=अतिनिकटे, एव ग्रामे=पत्तने, वसतः=निवसतः, कस्यापि=कस्यचिदपि, ब्राह्मणस्य=विप्रस्य, तनया=पुत्री, अस्ति=वर्तते।

व्याकरणम् - संशयपदवीम्=संशयस्यपदवीम्। शोकज्वालावलीढम्=शोकस्य ज्वालया अवलीढम्। आश्रमस्य प्रान्ते आश्रमप्रान्ते। पटोर्भावः पाटवं, वाचिपाटवं वाक्पाटवम्। अतिमन्दस्वरा-अतिमन्दः स्वरो यस्याः सा। रुद्धः कण्ठो यस्याः सा रुद्ध कण्ठा।

प्रापयिष्यामः-प्र+आप्+णिच्+लृट्। अबलीढम्-अव+लिह्+क्त। उपवेश्य- उप+विश्+णिच्+ल्यप्। अरोदीः-रुद्+लुङ्+सिप्। पीतवती- पा+क्तवतु+ङीप्। नेदीयसि- नेद+ईयसुन

भावार्थः - अनन्तरं बटुना 'भयं मा कुरु, अहं त्वां मातुः समीपे नेष्यामि, दुग्धं पिब। शोकं मा कुरु' इति अनेकधा बोधनेन सा दुग्धम् अपिबत्। ततोऽहम् तां अङ्के निधाय तस्याःकष्टविषये, मातापितरौ विषये, गृहमित्यस्य विषये पृष्टवान् तदा सा लज्जया अतिमन्दस्वरा चित्तया अस्मान् ज्ञापितवती यत सा समीपस्थ ग्रामे एव निवसतः कस्यापि ब्राह्मणस्य पुत्री वर्तते।

मूलम् - **एनां च सुन्दरीमाकलय्य कोऽपि यवनतनयो नदीतटान्मा-तुर्हस्तादाच्छिद्य क्रन्दन्तीं नीत्वाऽपससार। ततः कञ्चिदध्वानमतिक्रम्य यावदसिधेनुकां सन्दर्श्य विभीषिकयाऽस्याः क्रन्दन-कोलाहलं शमयितुमियेष, तावदकस्मात् कोऽपि काल-कम्बल इव, भल्लूको वनान्तादुपाजगाम। दृष्ट्वैव यवन-तनयोऽसौ तत्रैव त्यक्त्वा कन्यकामिमां शाल्मलितरुमेकमारुरोह। विप्रतनया चेयं पलाश-पलाशि-श्रेण्यां प्रविश्य घुणाक्षरन्यायेन इत एव समायाता यावद् भयेन पुना रोदितुमारब्धवती, तावदस्मच्छात्रेणैवाऽऽनीतेति।**

प्रसङ्गः - आचार्यः भाग्यवशात् आश्रमं कथं प्राप्तवती विप्रसुता इति वर्ण यति।

व्याख्या - एनाम्=इमां बालिकाम्, सुन्दरीं=शोभनाङ्गीम्, आकलय्य=विचार्य कोऽपि=कश्चिदपि, यवनतनयः=यवनसुतः, नदीतटात=सरित् कूलात्, मातुः=जनन्याः, हस्तात्=करात्, अच्छिद्य=बलादपहृत्य क्रन्दन्तीम्=विलपन्तीम्, नीत्वा=आदाय, अपससार=पलायितवान्, ततः=तदनन्तरं, किञ्चिद्=अत्यल्पम्, अध्वानम्=मार्गम् अतिक्रम्य=गत्वा, यावत्=यावत्कालपर्यन्तम्, असिधेनुकाम्=छुरिकाम् सन्दर्श्य=प्रदर्श्य, विभीषिकया=भीत्या, अस्याः=एतस्याः बालिकायाः क्रन्दनकोलाहलं=रोदनध्वनिम्, शमयितुम्=शान्तंविधातुम्, इयेष=ऐच्छत्, तावत्=तावत्कालपर्यन्तं, अकस्मात्=सहसैव कोऽपि, कालकम्बलः=यमकम्बलः, इव=यथा, भल्लूकः=ऋक्षः, वनान्तात्=काननप्रदेशात्, उपजगाम=समीपमागतवान्, दृष्ट्वैव=विलोक्यैव, असौ=सः, यवनतनय=यवनसुतः, तत्रैव तस्मिन्नेव स्थाने, कन्यकाम्=बालिकाम्, इमां=एनां, त्यक्त्वा=परित्यज्य, एकम, शाल्मलीतरुम्=शाल्मलीवृक्षम्, आरुरोह=आरुढः। विप्रतनया=द्विजसुता, च इयम्, पलाश पलाशश्रेण्याम्=किंशुकवृक्षपंक्तौ, प्रविश्य=प्रवेशंकृत्वा, घुणाक्षरन्यायेन=भाग्यवशेन, इत एव=आश्रमाभिमुखमेव, समायाता=समागता, यावद्, भयेन=भीत्या, पुनारोदितुम्=भूयक्रन्दितुम्, आरब्धवती=आरेभे, तावत् एव, अस्मच्छात्रेण=मुनिशिष्येण, आनीता=समानीता।

व्याकरणम् - यवनतनयः- यवनस्य तनयः। क्रन्दनकोलाहलम्-क्रन्दनस्य कोलाहलम्। कालकम्बलः-कालश्चासौकम्बलः। अस्मच्छात्रेण-अस्माकं छात्रेण।
आकलय्य-आ+कल्+ल्यप्। नीत्वा- नी+क्त्वा अपससार-अप्+सृ+लिट्+तिप्। क्रन्दतीम्-क्रन्द+शतृसन्दर्श्य- सम्+दृश+णि+ल्यप्। इयेष- इष्+लिट्+तिप्। समायाता- सम्+आ+या+क्त+टाप्। आरब्धवती- आ+रभ+क्तवतु+ङीप्। आनीता- आ+नी+क्त+टाप्।

भावार्थः - इमां विप्रबालिकां कोऽपि यवनपुत्रः अपहृत्य पलायितः। किञ्चिदग्रे गत्वा सः एनां छुरिकां प्रदर्श्य क्रन्दनध्वनिं शान्तंकर्तुं प्रयासरतो आसीत्। तदैव अकस्मात् एकः भल्लूकः तत्रागतः, तं विलोक्य सः यवनः बालिकां त्यक्त्वा वृक्षारूढः अभवत्। इयं विप्रसुता किंशुकवृक्षपंक्तौ प्रविश्य संयोगेन आश्रमसमीपे आगता। एतस्याः रोदनध्वनिंश्रुत्वा मम शिष्य एनामत्रानयत्।

मूलम् - **तदाकर्ण्य कोपज्वालाज्वलित इव योगी प्रोवाच - ''विक्रमराज्येऽपि कथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रवः?''**
ततः स उवाच- ''महात्मन्। क्वाधुना विक्रमराज्यम्? वीरविक्रमस्य तु भारतभुवं विरहय्य गतस्य वर्षाणां सप्तदश-शतकानि व्यतीतानि। क्वाधुना मन्दिरे मन्दिरे जय जय ध्वनिः? क्व सम्प्रति तीर्थे तीर्थे घण्टानादः? क्वाद्यापि मठे मठे वेदघोषः? अद्य हि वेदा विच्छिद्य वीथीषु विक्षिप्यन्ते, धर्मशास्त्राण्युद्धूय धूमध्वजेषु ध्मायन्ते, पुराणानि पिष्ट्वा पानीयेषु पात्यन्ते, भाष्याणि भ्रंशयित्वा भ्राष्ट्रेषु भर्ज्यन्ते, क्वचिन्मन्दिराणि भिद्यन्ते, क्वचित्तुलसीवनानि छिद्यन्ते, क्वचिद् दारा अपह्रियन्ते, क्वचिद्धनानि लुण्ठ्यन्ते,

क्वचिदार्त्तनादाः, क्वचिद् रुधिरधाराः क्वचिदग्निदाहः, क्वचिद् गृहनिपातः'' इत्येव श्रूयतेऽवलोक्यते च परितः।

प्रसङ्गः - वीर विक्रमादित्यस्य राज्ये कथमेतादृशः दुराचारः इति पृष्टे सति, योगिराजस्य सम्मुखे भारत दुर्दशांवर्णयति ब्रह्मचारिगुरुः।

व्याख्या - तत्=वचनम्, आकर्ण्य=निशम्य, कोपज्वालाज्वलितः=क्रोधाग्निप्रदीप्तः, इव=यथा, योगी=योगिराजः, प्रोवाच=निगदितवान्, विक्रमराज्येऽपि=विक्रमादित्यशासनेऽपि, कथम्=कस्मात् एषः=एतादृशः, पातकमयः=पापाचारयुक्तः, दुराचाराणाम्=अनीतिकारिणाम्, उपद्रवः=विध्नः। ततः- तदनन्तरम्, सः=ब्रह्मचारिगुरुः, उवाच=जगाद, महात्मन्-योगिन्। क्व=कुत्र अधुना=सम्प्रति, विक्रमराज्यम्=विक्रमशासनम्, वीरविक्रमस्य तु=बलिविक्रमादित्यस्य तु, भारतभुवं=भारतभूमिम्, विरहय्य=परित्यज्य गतस्य=प्रस्थितस्य, वर्षाणां=शरदां, सप्तदशशतकानि=सप्तदशशतवर्षाणि, व्यतीतानि=गतानि, क्व=कुत्र, अधुना=इदानीम्, मन्दिरे-मन्दिरे=प्रतिमन्दिरम्, जयजयध्वनिः=जय-जयनादः, क्व=कुत्र सम्प्रति=अधुना, तीर्थे तीर्थे=प्रतितीर्थम्, घण्टानादः=घण्टाध्वनिः, क्व=कुत्र, अद्यापि=साम्प्रतमपि, मठे मठे=प्रतिमठं, वेदघोषः=श्रुतिपाठनादः, अद्य=अधुना, हि=निश्चयेन, वेदाः=श्रुतयः विच्छिद्य=विपाट्य, वीथीसु=प्रतोलिकासु, विक्षिप्यन्ते=विकीर्यन्ते, धर्मशास्त्राणि=मन्वादिप्रणीतवाङ्मयानि, उद्धूय=उत्तोल्य, धूमध्वजेषु=वह्निषु, ध्मायन्ते=अग्निसाद विधायन्ते, पुराणानि=श्रीमद्भागवतादीनि, पिष्ट्वा=चूर्णीकृत्य, पानीयेषु=जलेषु, पात्यन्ते=प्रक्षिप्यन्ते, भाष्याणि=सूत्रव्याख्यानानि, भ्रंशयित्वा=चूर्णयित्वा, भ्राष्ट्रेषु-भर्जनपात्रेषु, भर्ज्यन्ते=दहयन्ते क्वचित्=कुत्रचित्, मन्दिराणि=देवालयाः, भिद्यन्ते=विनश्यन्ते, क्वचित्=कुत्रचित्, तुलसीवनानि=तुलसीकाननानि, छिद्यन्ते=कर्त्यन्ते, क्वचिद् दाराः=स्त्रियः, अपह्रियन्ते=लुण्ठ्यन्ते, क्वचिद् आर्त्तनादाः=करुणक्रन्दनानि, क्वचिद्, रुधिरधाराः=रक्तप्रवाहाः, क्वचिद अग्निदाहः- अग्नि-काण्डम्, गृहनिपातः=भवनविध्वंसः, इत्येव=एतदेव, परितः=समन्तात्, श्रूयते=आकर्ण्यते, विलोक्यते=दृश्यते च।

व्याकरणम् - विक्रमराज्यम्- विक्रमस्य राज्यम्। घण्टानादः-घण्टायाः नादः। कोपज्वालाज्वलितः- कोपस्य ज्वालया ज्वलितः। धूमध्वजेषु धूम एव ध्वजो येषां, तेषु। गृहनिपातः- गृहाणां निपातः। पातकमयः- पातक+मयट्। विरहय्य- वि+रह+ल्यप्। व्यतीतानि- वि+अति+इण+क्त (नपु.)। पिष्+क्त्वा=पिष्ट्वा। भिद्यन्ते- भिद्+यक्+लट्। पात्यन्ते- पत्+णिच्+यक्+लट्+झ।

भावार्थः - आचार्य वचनं श्रुत्वा क्रोधग्निदीप्त इव योगिराज उवाच-विक्रमादित्य शासनेऽपि कथमेदृग्विधः पातकमयः विघ्नः। तर्हि ब्रह्मचारि गुरुः उवाच- सम्प्रति विक्रमादित्य भूपतेः शासन कालः नास्ति। भारतभूमिं परित्यज्य गतस्य तस्य सप्तदशशतवर्षाणि व्यतीतानि। अद्य तु सर्वत्र यवनानां दुराचाराः श्रूयन्ते दृश्यन्ते च। मन्दिरेषु घण्टानादः तु न श्रूयते, अपितु मन्दिराण्येव धूलिसात विधीयन्ते। क्वचिद दारापहरणं क्वचित आर्तजनानां विलपनं तु क्वचित् अग्निदाहः। सर्वत्र एवमेव भयावहं वातावरणं दृश्यते।

मूलम् - **तदाकर्ण्य दुःखितश्चकितश्च योगिराडुवाच-''कथमेतत्? ह्य एव पर्वतीयाञ्छकान् विनिर्जित्य महता जयघोषेण स्वराजधानीमायातः श्रीमानादित्य-पदलाञ्छनो वीरविक्रमः। अद्यापि तद्विजयपताका मम चक्षुषोरग्रत इव समुद्धूयन्ते, अधुनापि तेषां पटहगोमुखादीनां निनादः कर्णशष्कुलीं पूरयतीव, तत् कथमद्य वर्षाणां सप्तदश-शतकानि व्यतीतानि'' इति?**

प्रसङ्गः - 'विक्रमराज्यं तु सप्तदशशतकानि पूर्वमासीत्' इति आचार्य कथनं भारतदुर्दशावर्णनं च श्रुत्वा, खिन्नः विस्मितः योगिराट् वीरविक्रमस्य कालं वर्णयति।

व्याख्या - तदाकर्ण्य=तच्छ्रुत्वा, दुःखितः=पीडितः, चकितः=विस्मितः, योगिराट्=महात्मा, उवाच=जगाद, कथं=केनप्रकारेण, एतत् ह्य एव=गतदिवसे एव, पर्वतीयान्=पर्वतप्रान्तस्थान्, शकान्=एतज्जातिशासकान्, विनिर्जित्य=जित्वा महता=अत्यन्तेन, जयघोषेण=जयजयेतिशब्देन, स्वराजधानीम्=निजप्रशासनकेन्द्रमुज्जयिनीम्, आयातः=समागतः, श्रीमान्=शोभावान्, आदित्यपदलाञ्छनः=आदित्यपदविभूषितः, वीरविक्रमः=शूरविक्रमनृपः, अद्यापि=इदानीमपि, तद्विजयपताका=विक्रमविजयबैजयन्ती, मम=योगिराजस्य चक्षुषोः=नेत्रयोः, अग्रत इव=पुरत इव, समुद्धूयनते=समुच्छ्रियन्ते, अधुनापि=इदानीमपि, तेषाम्=विक्रमसम्बन्धिनाम्, पटहगोमुखादीनाम्=वाद्यविशेषाणाम्, निनादः=ध्वनिः, कर्णशष्कुलीम्=श्रोत्रविवरम्, पूरयति इव=पूर्णं करोतीव, तत्=तस्मात्, कथम्=केन प्रकारेण, वर्षाणाम्=अब्दानाम्, सप्तदशशतकानि=एतत्संख्यापरिमितानि, व्यतीतानि=व्यपगतानि, इति=एवं पृष्टवान्।

व्याकरणम् - जयघोषेण– जयस्य घोषेण। विजयपताका–विजयस्य पताका। कर्णस्य शष्कुलीं– कर्णशष्कुलीम्। आकर्ण्य– आ+कर्ण+ल्यप्। विनिर्जित्य– वि+निर्+जि+ल्यप्। समुद्धूयन्ते– सम्+उद्+धूञ्+लट् (आत्मने)

भवार्थः - ब्रह्मचारिगुरोवचनं निशम्य योगिराट कथयति ''एवं प्रतिभाति यत् ह्य एव शकान् विजित्य विक्रमादित्यः जयघोषेण सह निज राजधानीं प्राविशत्। इदानीमपि तस्य विजयवैजयन्ती मम नेत्रयोःपुरतः दोधूयन्ते। एतावत् कालः कथं व्यतीतः इति आश्चर्यः।''

मूलम् - **ततः सर्वेषु स्तब्धेषु चकितेषु च ब्रह्मचारिगुरुणा प्रणम्य कथितम् - ''भगवन्! बद्ध-सिद्धासनैर्निरुद्ध-निःश्वासैः प्रबोधितकुण्डलिनीकै-र्विजितदशेन्द्रियैरनाहत-नाद-तन्तुमवलम्ब्याऽऽज्ञाचक्रं संस्पृश्य, चन्द्रमण्डलं भित्त्वा, तेजः पुञ्जमविगणय्य, सहस्रदलकमलस्यान्तःप्रविश्य, परमात्मानं साक्षात्कृत्य, तत्रैव रममाणैर्मृत्युञ्जयैरानन्दमात्र-स्वरूपैर्ध्यानावस्थितैर्भवादृशैर्न ज्ञायते कालवेगः। तस्मिन् समये भवता ये पुरुषा अवलोकिताः तेषां पञ्चाशततमोऽपि पुरुषो नावलोक्यते। अद्य न तानि स्रोतांसि नदीनाम्, न सा संस्था नगराणाम्, न सा आकृतिर्गिरीणाम् न सा सान्द्रता विपिनानाम्। किमधिकं कथयामः भारतवर्षमधुना अन्यादृशमेव सम्पन्नमस्ति।''**

प्रसङ्गः - वीरविक्रमादित्यस्य शासनं सप्तदशशतकवर्षपूवमासीत्। तावत्कालः कथं व्यतीतः इत्यस्योत्तरं वदति ब्रह्मचारिगुरुः।

व्याख्या - ततः– तदनन्तरम्, सर्वेषु=निखिलेषु, स्तब्धेषु=शान्तेषु, चकितेषु=आश्चर्यभूतेषु, ब्रह्मचारिगुरुणा=मुनिना, प्रणम्य=नमस्कृत्य, कथितम्=उक्तम्, भगवन्!महात्मन्!, बद्धसिद्धासनैः=योगसुलभासनविशेषैः, निरुद्धनिश्वासैः=नियन्त्रितप्राणैः, प्रबोधितकुण्डलिनीकैः=उद्योतितकुण्डलिनीकैः, विजितदशेन्द्रियैः=जितेन्द्रियैः, अनाहदनादतन्तुम्=ब्रह्मनादसूत्रम्, अवलम्ब्य=आश्रित्य, आज्ञाचक्रम्=भ्रूमध्यस्थितद्विदलात्मकचक्रम्, संस्पृश्य=उपस्पृश्य, चन्द्रमण्डलम्=शशिबिम्बम्, भित्वा=उद्भिद्य, तेजपुञ्जम्=महाप्रकाशम्, अविगण्य्य=तिरस्कृत्य, सहस्रदलकमलस्यान्तः=सहस्रारचक्रस्यान्तः, प्रविश्य=प्रवेशं कृत्वा, परमात्मानम्=परब्रह्मम्, साक्षात्कृत्य=प्रत्यक्षीकृत्य, तत्रैव=ब्रह्मणि एव, रममाणैः=विहरणशीलैः, मृत्युञ्जयैः=स्वायत्तीकृत कालवृत्तिभिः, आनन्दमात्रस्वरूपैः=चिन्मयस्वरूपैः, ध्यानावस्थितैः=आबद्धध्यानैः,

भवादृशै:=भवत्सदृशै:, न=नहि, ज्ञायते=अववुद्ध्यते, कालवेग:=समयचक्र:, तस्मिन् समये=तत्काले, भवता=योगिराजेन, ये पुरुषा:=ये जना:, अवलोकिता:=दृष्टा:, तेषाम् तज्जनानाम्, पञ्चाशत्तमोऽपि=पञ्चाशतसंख्यापूरकोऽपि, पुरुष:=मानव: नावलोक्यते=न दृश्यते, अद्य=इदानीम्, न न हि, तानि=भवता दृष्टानि, स्रोतांसि=धारा:, नदीनाम्=निर्झरिणीनाम्, न=न हि, सा=पुरावर्तिनी, संस्था=स्थिति:, नगराणाम्=जनपदानाम्, न सा=पुरावर्ती, आकृति:=स्वरूप:, गिरीणाम्=पर्वतानाम्, न, सा, सान्द्रता=गहनता, विपिनानाम्=वनानाम्, किमधिकम्=कथमधिकम्, कथयाम:=वर्णयाम:, भारतवर्षम्=भारतदेशम्, अधुना=सम्प्रति, अन्यादृशमेव=पूर्वभिन्नमेव, सम्पन्नमस्ति=जातं वर्तते!

व्याकरणम् - बद्धसिद्धासनै:- बद्धं सिद्धासनं यैस्तै:। प्रबोधितकुण्डलिनीकै:- प्रबोधिता कुण्डलिनी यैस्तै:। विजितदशेन्द्रियै:- विजितानि दशेन्द्रियाणि यैस्तै:। ध्यानावस्थिता:- ध्याने अवस्थिता, ध्यानाव स्थिता: तै: ध्यानावस्थितै:। भवादृशै:- भवान् इव दृश्यन्ते इति भवादृशा:, तै: भवादृशै:। संस्पृश्य- सम्+स्पृश्+क्त्वा+ल्यप्। निरुद्ध- नि+रूध्+क्त। भित्वा- भिद्+क्त्वा। रममाणै:- रम्+शानच्। संस्था-सम्+स्था+अङ्+टाप्। सम्पन्नम्- सम्+पद् (गतौ)+क्त।

भावार्थ: - हे प्रभो! सिद्धासनंगृहीत्वा निश्वासं निरुद्ध्य, कुण्डलिनी प्रबोध्य इन्द्रियाणि विजित्य सुषुम्णादिं समाश्रित्य आज्ञाचक्रं स्पृष्ट्वा शशिबिम्बं विभिद्य तेजपुञ्जमवजित्य ब्रह्मरन्ध्रस्यान्त: प्रविश्य तत्रैव रममाणा: चिन्मयस्वरूपे ध्यानावस्थिता: योगिन: समयवेगं न जानन्ति। विक्रमस्य काले ये जना:, यानि नगराणि, वनानि, पर्वतानि, नदीनां स्रोतांसि च न वर्तन्ते इदानीं तु भारतमस्माकं भिन्नमेव जातमस्ति।

मूलम् - **इदमाकर्ण्य किञ्चित् स्मित्वेव परितोऽवलोक्य च योगी जगाद - ''सत्यं न लक्षितो मया समय-वेग:। यौधिष्ठिरे समये कलितसमाधिरहं वैक्रम-समये उदस्थाम्। पुनश्च वैक्रमसमये समाधिमाकलय्य अस्मिन् दुराचारमये समयेऽहमुत्थितोऽस्मि। अहं पुनर्गत्वा समाधिमेव कलयिष्यामि, किन्तु तावत् संक्षिप्य कथ्यतां का दशा भारतवर्षस्येति'' -**

प्रसङ्ग: - ''स्थितप्रज्ञो भवान् 'सहस्राणि वर्षाणि कथं व्यतीतानि' इति न ज्ञातवान्'' इति मुनिवचनं समर्थयति योगिराट्।

व्याख्या - इदम्=ब्रह्मचारिगुरुवचनम्, आकर्ण्य=निशम्य, किञ्चित्=ईषत्, सिमत्वेव=विहस्य इव, परित:=सर्वत:, अवलोक्य=दृष्ट्वा, योगी=योगसाधक:, जगाद=उवाच, सत्यम्=वस्तुत: न=नैव, लक्षित:=परिज्ञात:, मया=योगिना, समयवेग:=कालप्रवाह:, यौधिष्ठरे=युधिष्ठरस्य, काले=समये, कलितसमाधि:=धारितसमाधि:, अहम्=योगी, वैक्रमसमये=विक्रमादित्यस्यकाले, समाधिम्=ध्यानम्, आकलय्य=समालम्व्य, अस्मिन्=एतस्मिन्, दुराचारमये=अनाचारमये, समये, अहम्=योगिराज:, उत्थित:=जागृत:, अहम्, पुन:=भूय:, गत्वा=यात्वा, समाधिमेव=ध्यानमेव, कलयिष्यामि=धारयिष्यामि, किन्तु=परञ्च, तावत्=तावत्कालपर्यन्तम्, भारतवर्षस्य=अस्मद्देशस्य, का दशा=कीदृशी अवस्था, इति=एतत्, संक्षिप्य=समासेन, कथ्यताम्=ज्ञायताम्।

व्याकरणम् - यौधिष्ठिरे- युधिष्ठिरस्य अयमिति यौधिष्ठर: तस्मिन्। कलितसमाधि- कलित: समाधि: येन स:। दुराचार:- दुष्ट: आचार।
अवलोक्य- अव्+लोक्+ल्यप्। आकर्ण्य=आ+कर्ण+ल्यप्। आकलय्य- आ+कल्+ल्यप्। दुराचारमये दुराचार+मयट्। कलयिष्यामि- कल्+लृट्+मिप्। संक्षिप्त- सम्+क्षिप्+ल्यप्।

भावार्थ - आचार्यस्य वचनं श्रुत्वा योगिराट् कथयति यत सत्य मेव मया कालवेगो न ज्ञात:। युधिष्ठिरस्य समये समधिस्थोऽहम् विक्रमादित्यस्य काले उत्थितवान् ततश्च विक्रमादित्यस्य समये समाधिस्थ:

भूत्वा इदानीं जागरितोऽस्मि। पुन: समाधिस्थ: भविष्यामि तत: पूर्वं भारतस्थितिं कथयतु भवान्।

मूलम् - **तत् संश्रुत्य भारतवर्षीय-दशा-संस्मरण-सञ्जात-शोको हृदयस्थ-प्रसाद सम्भारोद्गिरण-श्रमेणेवातिमन्थरेण स्वरेण ''मा स्म धर्मध्वसन- घोषणैर्योगिराजस्य धैर्यमवधीरय'' इति कण्ठं रुन्धतो वाष्पानविगणय्य, नेत्रे प्रमृज्य, उष्णं नि:श्वस्य, कातराभ्यामिव नयनाभ्यां परितोऽवलोक्य ब्रह्मचारिगुरु: प्रवक्तुमारभत-**

''भगवन्! दम्भोलिघटितेयं रसना, या दारुणदानवोदन्तोदीरणैर्न दीर्य्यते, लोहसारमयं हृदयं, यत् संस्मृत्य यावनान् परस्सहस्रान् दुराचारान् शतधा न भिद्यते, भस्मसाच्च न भवति। धिगस्मान्, येऽद्यापि जीवाम:, श्वसिम:, विचराम:, आत्मन आर्यवंश्यांश्चाऽभिमन्यामहे।''

प्रसङ्ग: - योगिराजस्य आज्ञानुसारं आचार्य खिन्नमनसा तात्कालिकीं भारतदशां वर्णयति।

व्याख्या - तत्=योगिराजवचनम्, संश्रुत्य=निशम्य, भारतवर्षीयदशाया:=भारतवर्षसम्बन्धिन: अवस्थाया:, संस्मरणेन=स्मृत्या, संजात:=उत्पन्न: शोक:=उद्वेग:, हृदयस्थ:=अन्त:स्थ, य: प्रसाद:=प्रसन्नता, तस्य सम्भार:=अतिशय:, उद्गिरणम्=कथनम्, तस्मिन्, श्रम:=खेद: तस्मिन्, इव=यथा, अतिमन्थरेण=नितान्तमन्देन, स्वरेण=ध्वनिना धर्मध्वंसनघोषणै:=धर्मोन्मूलनवचनै:, योगिराजस्य=महामुने:, धैर्यम्=धीरताम्, अवधीरय=अवनमय, इति=एतत्, कण्ठम्=ग्रीवाम्, रून्धत:=स्तम्भयत:, वाष्पान्=अश्रूणि, अविगणय्य=समुपेक्ष्य, नेत्रे=नयने, प्रमृज्य=मृष्ट्वा, उष्णम्=उत्तप्तम्, नि:श्वस्य=उच्छ्वस्य, कातराभ्याम्=दीनाभ्याम्, इव, नयनाभ्याम्=नेत्राभ्याम्, परित:=समन्तात्, अवलोक्य=दृष्ट्वा, ब्रह्मचारिगुरु:=आश्रमस्थो गुरु:, प्रवक्तुम्=कथयितुम्, आरभत=प्रारभत।

भगवन!=महर्षे!, दम्भोलिघटिता=वज्रनिर्मिता, इयम्=एषा, रसना=जिह्वा, या=रसना, दारुणदानवोदन्तोदीरणै:=भीतिप्रदनिशाचरकथाकथनै:, न=नहि, दीर्य्यते=भिद्यते, लोहसारमयं=कृष्णायसरचितम्, हृदयम्=मानसम्, यत्=चेत:, संस्मृत्य=स्मृत्वा, यावनान्=यवनविहितान्, परसहस्रान्=दशशताधिकान्, दुराचारान्=अत्याचारान्, शतधा=शतखण्डेषु, न भिद्यते= न विदीर्य्यते, भस्मसाच्च=अग्निसाच्च, न=नहि, भवति=जायते, धिगस्मान्=धिक्कारं विद्यते मादृशान्, ये=वयम्, अद्यापि=इदानीमपि, जीवाम:=जीवनंसन्धारयाम:, श्वसिम:=श्वासान् गृह्णाम:, विचराम:=चलाम:, आत्मन:=स्वान्, च, आर्यवंश्यान्=आर्यवंशोद्भवान् अभिमन्यामहे=अङ्गीकुर्म:।

व्याकरणम् - भारतवर्षीयदशासंस्मरणसञ्जातशोक:- भारतवर्षस्य इति भारतवर्षीया सा चासौ दशा, तस्या: संस्मरणेन सञ्जातशोक: यस्य स:। धर्मध्वंसनघोषणै:- धर्मस्य ध्वंसनम्, तस्य घोषणै:। दम्भोलिघटिता-दम्भोलिना घटिता। दारुणदानवोदन्तोदीरणै:- दारुणानां दानवानां उदन्तस्य उदीरणै:। लोहसारमयम्-लोहसारस्य विकार:।

उद्गिरण- उद्+गृ+ल्युट्। अवधीरय- अव+धृ+लोट्। प्रमृज्य- प्र+मृज्+क्त्वा+ल्यप्। प्रवक्तुम्- प्र+वच्+तुमुन्। आरभत- आ+रभ्+लङ्+तिप्। अविगणय्य- अ+वि+गण+क्त्वा+ल्यप्।

भावार्थ: - योगिराजवचनं श्रुत्वा भारतीयावस्थास्मरणेन उत्पन्न शोक: आचार्य: नितान्तमन्दस्वरेण 'धर्मोन्मूलनकथनै: योगिराजस्य धैर्यं न नाशय' इति कण्ठरुन्धतो अश्रुनिवहान् समुपेक्ष्य उष्ण नि:श्वासं गृहीत्वा कातर नेत्राभ्याम् परित: विलोक्य उक्तवान्- रसनेयं वज्र निर्मिता वर्तते या म्लेच्छावृतान्तकथाभि: दीर्णा न जायते, हृदयमिदं प्रतिभाति अयोनिर्मितं यत् यावनपराधान् श्रुत्वाऽपि न भिद्यते। धिगस्मान् वयमिदानीमपि जीवाम: श्वसनं कुर्म:, आत्मन: आर्यवंशोद्भवान् मन्यामहे।

मूलम् - **उपक्रममममुमाकर्ण्य अवलोक्य च मुनेर्विमनायमानं हरिद्राद्रवक्षालितमिववदनम्, निपतद् वारिबिन्दुनी नयने, अञ्चितरोमकञ्चुकं शरीरम्, कम्पमानमधरम्, भज्यमानञ्च स्वरम्, अवागच्छत्''सकलानर्थमयः, सकलवञ्चनामयः, सकलपापमयः, सकलोपद्रवमयश्चायं वृत्तान्तः'' इति, ''अत एव तत्स्मरणमात्रेणपि खिद्यत एष हृदये, तन्नाहमेनं निरर्थं जिग्लापयिषामि, न वा चिखेदयिषामि, इति च विचिन्त्य-''**

''मुने! विलक्षणोऽयं भगवान् सकल-कला-कलाप-कलनः सकल- कालनः करालः कालः। स एव कदाचित् पयः पूर-पूरितान्यकूपारतलानि मरूकरोति। सिंहव्याघ्र-भल्लूक-गण्डक-फेरुशशसहस्र-व्याप्तान्यरण्यानि जनपदी करोति, मन्दिर-प्रासादहर्म्य-शृंगाटक-चत्वरोद्यान-तडागगोष्ठमयानि नगराणि च काननीकरोति। निरीक्ष्यतां कदाचिदस्मिन्नेव भारते वर्षे यायजूकै राजसूयादियज्ञा व्ययाजिषत, कदाचिदिहैव वर्ष-वाताऽऽतप-हिम-सहानि तपांसि अतापिषत। सम्प्रति तु म्लेच्छैर्गावो हन्यन्ते, वेदा विदीर्यन्ते, स्मृतयः स्मृद्यन्ते, मन्दिराणि मन्दुरीक्रियन्ते, सत्यः पात्यन्ते, सन्तश्च सन्ताप्यन्ते सर्वमेतन्माहात्म्यं तस्यैव महाकालस्येति कथं धीरधौरेयोऽपि धैर्य विधुरयसि? शान्तिमाकलय्यातिसंक्षेपेण कथय यवनराज्यवृत्तान्तम्। न जाने किमित्यनावश्यकमपि शुश्रूषते मे हृदयम्'' इति कथयित्वा तूष्णीमवतस्थे।

प्रसङ्गः - भारतवर्षस्य दुर्दशाया वर्णनानन्तरं विषण्णतामुपगतमाचार्यं सम्बोधयन् महाकालं वर्णयति योगिराट्।

व्याख्या - अमुम्=एतम्, उपक्रमम्=उपोद्घातम्, आकर्ण्य=श्रुत्वा मुनेः=ब्रह्मचारिगुरोः, विमनायमानम्=दुर्मनायमानम्, हरिद्राद्रवक्षालितम्ः=हरिद्रारसधौतमिव, वदनम्=आननम् निपतद्वारिबिन्दुनी=प्रच्यवदश्रुकणे, नयने=लोचने, अञ्चितरोमकञ्चुकम्=सरोमाञ्चम्, शरीरम्=वपुः, कम्पमानम्=वेपमानम्, अधरम्=ओष्ठः, भज्यमानम्=त्रुट्यमानम्, च, स्वरम्=शब्दम्, अवागच्छत=ज्ञातवान्, सकलानर्घमयः=निखिलपापमयः, सकलवञ्चनामयः=समग्रप्रतारणायुक्तः, सकलपापमयः=निखिलपातकयुक्तः, सकलोप द्रवमय च=समग्रोपघातयुक्तश्च, अयम्=एषः, वृतान्तः=कथानकः, इति, अत एव=अस्मादेव, तत्स्मरणमात्रेणपि=तत्स्मृतिविषयेत्वेनापि, खिद्यते=कष्टमनुभवति, एषः=ब्रह्मचारिगुरुः, हृदये=चेतसि, तत्=तस्मात्, अहम्=योगिराट्, एतं=आचार्यम्, निरर्थम्=निष्प्रयोजनम्, न=नैव, जिग्लापयिष्यामि=ग्लापयितुमिच्छामि, न वा, चिरवेदयिषामि=खेदयितुमिच्छामि, इति च=एवञ्च, विचिन्त्य=विचार्य, योगिराडुवाच इति अग्रे योजयिष्यते।

मुनौ=ब्रह्मचारिगुरौ, विलक्षणः=विचित्ररूपः, सकल कलाकलापकलनः=समस्तकलासमूहनिर्माता, करालः=दारुणः, अयं भगवान्=सर्वसमर्थः, कलाः=महाकालः, स एव=महाकाल एव कदाचित्=कस्मिश्चित् समये, पयःपूरितानि=जलप्रवाहपूर्णानि, अकूपारतालानि=सागरतलानि, मरूकरोति=मरूस्थलंविदधाति, सिंहव्याघ्रभल्लूकगण्डकफेरुशशकसहस्रव्याप्तानि=केसरी-शार्दूलभल्लूक खड्गशृगालशशकसहस्रखचितानि, अरण्यानि=काननानि, जनपदीकरोति=नगरमिव विदधाति, मन्दिरप्रासादहर्म्यशृङ्गाटकचत्वरोद्यान तडागगोष्ठमयानि=देवालयराजसदनधनिकावा-सचतुष्पथाङ्गणगोस्थानकप्रचुराणि, नगराणि=पुराणि, च, काननीकरोति=विपिनीकरोति, निरिक्ष्यताम्=अवलोक्यताम्, कदाचित=कस्मिन्काले, अस्मिन्नैव एतस्मिन्नेव, भारतवर्षे=भारतदेशे, यायजूकैः=याज्ञिकैः, राजसूयादियज्ञाः=विविध यज्ञाः, व्ययाजिषत्=विहिताः, कदाचित्=कस्मिश्चित् काले, इहैव=अस्मिन्नेव देशे, वर्षवाताऽऽतपहिमसहानि=प्रावृट्पवनग्रीष्मशीतसहानि, तपांसि=तपश्चर्याणि, अतापिषत्=तप्तानि, सम्प्रति तु=वर्तमानसमये तु, म्लेच्छेः=यवनैः,

गावः=धेनवः, हन्यन्ते=हिंस्यन्ते, वेदाः=श्रुतयः, विदीर्यन्ते=छिन्द्यन्ते, स्मृतयः=धर्मशास्त्राणि, समृद्यन्ते=अवमृश्यन्ते, मन्दिराणि=देवा लयाः, मन्दुरीक्रियन्ते=वाजिशालीक्रियन्ते, सत्यः=पतिव्रताः पात्यन्ते=व्यभिचार्यन्ते, सन्तश्च=सज्जनाश्च, सन्ताप्यन्ते=पीड्यन्ते, सर्वमेतत्=समग्रमेतत्, महात्म्यम्=गौरवम्, तस्यैव=सर्वसमर्थस्यैव, महाकालस्य=करालकालस्य, इति=एवम् धीरधौरेयोऽपि=धीरधुरन्धरोऽपि, धैर्यम्=धीरत्वम्, विधुरयसि=विकलयसि, शान्तिम्=धीरताम्, आकलय्य=आश्रित्य, यवनराजवृतान्तम्=म्लेच्छनृपोदन्तम्, अतिसंक्षेपेण=अतिसमासेन कथय=वद, न जाने=नाहं जानामि, किमिति=कथमेतत्, अनावश्यकमपि=निष्प्रयोजनमपि, शुश्रूषते= श्रोतुमभिलषति, मे=मम, हृदयम्=चित्तम्, इति=एवम्प्रकारेण, कथयित्वा=उक्त्वा तूष्णीम्=मौनम्, अवतस्थे=बभूव।

व्याकरणम् - अञ्चितरोमकञ्चुकम्- अञ्चिताः रोमकञ्चुकाः यस्मिन् तत्। सकलकलाकलापकलनः- सकलानां कलानां कलापः, तस्य कलनः। मरूकरोति- अमरुं मरुं करोतीति। मन्दुरीक्रियन्ते-अमन्दुराः मन्दुराः क्रियन्ते इति। पयः पूरितानि- पयसापूरेणपूरितानि। सिंहव्याघ्रभल्लूकगण्डकफेरुशश-सहस्रव्याप्तानि-सिंहानां व्याघ्राणां भल्लूकानां गण्डकानां फेरुणां शशानां च स्रहस्राणि, तैः व्याप्तानि। विमनायमानम्- वि+मन+क्यच्+शानच्। कम्पमानम्- कम्प्+शानच्। जिग्लापयिष्यामि-ग्लैहर्षक्षये+पुक्+णिच्+सन्+लट्+मिप्। चिखेदयिषामि- खिद्+णिच्+सन्+मिप्। कलनः-कल्+ल्युट (अन्)। व्ययाजिषत्- वि+यज्+कर्मणिलुङ्, (प्र.पु.ब.व.)। विदीर्यन्ते-वि+दृ+यक्+लट्+झि। अतापिषत्-तप्+लुङ्+झ (भावकर्म)। अवतस्थे- अव+स्था+लिट+त।

भावार्थः - आचार्यमुखाद् देशस्य दुर्दशावृतान्तंश्रुत्वा, आचार्यस्य कम्पमानम् अधरंभज्ज्यमानं स्वरञ्च दृष्ट्वा योगिराट् ज्ञातवान् यत् दुर्दशा स्मरणेनापि अपि आचार्य खिद्यते। इदानींम् इतोऽपि न प्रष्टव्य इति विचिन्त्य योगिराट् कथयति महर्षे! सर्वेषां स्रष्टा संहर्ता च महाकाल एव। स एव समुद्रतलानि मरुस्थलानि करोति, वनानि नगराणि करोति मन्दिरप्रासादादि बहुलानि नगराणि वनानि करोति। कदाचिदस्मिन् देशे याजिकाः यज्ञान् कुवन्ति स्म। कदाचिद् कष्टानि सोढ्वा तपांसि तपन्तिस्म। इदानीं तु यवनाः धेनून् घातयन्ति, वेदस्मृतिमन्दिराणि नाशयन्ति, पतिव्रताः पातयन्ति एतत्सर्वं महाकालस्यैव प्रभावोऽस्ति। अतः भवान् धैर्यमवलम्ब्य संक्षेपेण यवनराज्यवृतान्तं कथयतु। अनावश्यकमपि वृतान्तमिदं श्रोतुमिच्छति मे मनः।

मूलम् - **अथ स मुनिः 'भगवन्! धैर्येण, प्रसादेन, प्रतापेन, तेजसा, वीर्येण, विक्रमेण, शान्त्या, श्रिया, सौख्येन, धर्मेण विद्यया च सममेव परलोकं सनाथितवति तत्र भवति वीरविक्रमादित्ये, शनैः शनैः पारस्परिकविरोध-विशिथिलीकृतस्नेहबन्धनेषु राजसु, भामिनी-भ्रूभङ्ग-भूरिभाव प्रभाव-पराभूत-वैभवेषु, भटेषु, स्वार्थचिन्ता-सन्तान-वितानैकतानेष्वमात्यवर्गेषु, प्रशंसामात्रप्रियेषु प्रभुषु, ''इन्द्रस्त्वं वरुणस्त्वं कुबेरस्त्वम्'' इति वर्णनामात्रसक्तेषु बुधजनेषु, कश्चन गजिनी-स्थाननिवासी महामदो यवनः ससेनः प्राविशद् भारते वर्षे। स च प्रजा विलुण्ठ्य, मन्दिराणि निपात्य, प्रतिमां विभिद्य, परश्शतान् जनांश्च दासीकृत्य, शतश उष्ट्रेषु रत्नान्यारोप्य स्वदेशमनैषीत्।'**

प्रसङ्गः - योगिराजस्य आज्ञामनुसृत्य तदानींतनभारतदेशस्य दशां वर्णयति आचार्यः।

व्याख्या - अथ=अनन्तरम्, स मुनिः=ब्रह्मचारिगुरुः, अवदत् इति शेषः। भगवन!=योगिराट्, धैर्येण=धीरतया, प्रसादेन=प्रसन्नमनसा प्रतापेन=प्रभावेण, तेजसा=कान्त्या, वीर्येण=बलेन, विक्रमेण=पराक्रमेण, शान्त्या=शमेन, श्रिया=शोभया, सौख्येन=धनेन, धर्मेण=सत्कृतेन, विद्यया=ज्ञानेन, च,

सममेव=साकमेव, परलोकम्=स्वर्गम्, सनाथितवति=सनाथंकृतवति, तत्रभवति=पूज्ये, वीरविक्रमादित्ये=एतन्नामके नृपे, शनैः शनैः- मन्दंमन्दम्, पारस्परिक विरोधविशिथिली-स्नेहवन्धनेषु=अन्योऽन्यविरोधशिथिली कृत प्रेमसम्बन्धेषु, राजसु=नृपेषु, भामिनीभ्रूभङ्गभूरि-भावप्रभाव पराभूतवैभवेषु=कामिनी भ्रूविलासबहुभावप्रभावपराजितधनेषु, भटेषु=वीरेषु, स्वार्थचिन्तासन्तानवितानैकतानेषु=स्वार्थचिन्तनमात्रपरायणेषु, अमात्यवर्गेषु=सचिवजनेषु, प्रशंसामात्रप्रियेषु=आत्मश्लाघाश्रवणप्रियेषु, प्रभुषु=शासकेषु, इन्द्रस्त्वम्=पुरन्दरस्त्वम्, कुबेरस्त्वम्=धनाधिपस्त्वम्, इति=एवम्प्रकारेण, वर्णनामात्रसक्तेषु=प्रशंसनमात्रतत्परेषु, बुधजनेषु=विद्वत्सु, कश्चन=कोऽपि, गजिनीस्थान निवासी=गजिनीदेशवास्तव्यः, महामदः=महमूदः, यवनः=म्लेच्छः, ससेनः=चमूसहितः भारतवर्षे=अस्माकं देशे, प्राविशत=समागच्छत, स च=महमूदः प्रजाः=भारतीय जनान्, विलुण्ठ्य=लुण्ठयित्वा, मन्दिराणि=देवालयान्, निपात्य=प्रध्वंस्य, प्रतिमाः =देवमूर्तीः, विभिद्य =विदीर्य, परःशतान्=शताधिकान्, जनान्=भारतीयान् च, दासीकृत्य=भृत्यान् विधाय, शतशः=शतसंख्यकेषु, उष्ट्रेषु=क्रमेलकेषु, रत्नानि=माणिक्यादीनि, आरोप्य=संस्थाप्य, स्वदेशम्=गजनीम्, अनैषीत्=नीतवान्।

व्याकरणम् - पारस्परिकविरोधविशिथिलीकृतस्नेहबन्धनेषु- पारस्परिकेण विरोधेन विशिथिलीकृतानि स्नेह बन्धनानि यैः तेषु। स्वार्थचिन्ता-स्वार्थस्य चिन्ता। ससेनः- सेनया सहितः।

सनाथितवति- सनाथ+णिच्+क्त वतु+ङि। विभिद्य- वि+भिद्+क्त्वा+ल्यप्। प्राविशत्-प्र+विश्+लङ्+तिप्। अनैषीत्- नी+लुङ्+तिप्। आरोप्य- आ+रोप्+क्त्वा>ल्यप्।

भावार्थः - तदनन्तरं ब्रह्मचारिगुरुः वदति भगवन् सर्वगुण सम्पन्न वीर विक्रमः यदा परलोकमगात तदारभ्य एव पतनं प्रारम्भः जातः। राजानः पारस्परिकविरोधे निमग्ना अभवन्। वीराः तिरस्कृतवैभवाः, अमात्या स्वार्थचिन्तनपरायणाः विद्वांसश्च प्रशंसावर्णनतत्परा अभूवन्। तदा गजिनीवास्तव्य महमूद नामकः कश्चन यवनः ससेनया भारते प्राविशत्। स जनान् विलुण्ठ्य प्रतिमाः विभिद्य बहुषु क्रमेलकेषु रत्नानि संस्थाप्य गजिनीमनयत्।

मूलम् - **एवं स ज्ञातास्वादः पौनः पुन्येन द्वादशवारमागत्य भारतम लुलुण्ठत्। तस्मिन्नेव च स्वसंरम्भे एकदा गुर्जरदेशचूडायितं सोमनाथतीर्थमपि धूली- चकार। अद्य तु तत्तीर्थस्य नामापि केनापि न स्मर्यते, परं तत्समये तु लोकोत्तरं तस्य वैभवमासीत्। तत्र हि महार्ह-वैदूर्य पद्मरागमाणिक्य-मुक्ताफलादि-जटितानि कपाटानि, स्तम्भान्, गृहावग्रहणीः भित्तीः, वलभीः विटङ्कानि च निर्मथ्य, रत्ननिचयमादाय, शतद्वय-मणसुवर्ण-शृंखलावलम्बिनीं चञ्चच्चाकचक्य-चकितीकृतावलोचक-निचयां महाघण्टां प्रसह्य सङ्गृह्य, महादेवमूर्तावपि गदामुदतूलुलत्।**

प्रसङ्गः - अभूतपूर्ववैभवसम्पन्नं गुर्जरदेशस्थितं सोमनाथतीर्थं कथं लुण्ठितवान् महमूदः इत्येवं वर्णयति ग्रन्थकारः।

व्याख्या - एवम्=अनेन प्रकारेण, सः=आक्रमणकर्त्ता, ज्ञातास्वादः=गृहीतरसः, पौनः पुन्येन=वारंवारम्, आगत्य=आक्रम्य, भारतम्=एतद्देशम्, अलुलुण्ठत्=लुण्ठितवान्, तस्मिन्नेव=लुण्ठनविषयक एव, स्वसंरम्भे=स्वकीय आक्रमणे, एकदा=एकवारम्, गुर्जरदेशचूडायितम्=गुर्जरप्रदेशभूषणभूतम्, सोमनाथतीर्थमपि=एतन्नामकं मन्दिरमपि धूलिचकार=प्रणष्टवान्, अद्यतु=साम्प्रतं तु, तत्तीर्थस्य=सोमनाथस्य, नामपि=अभिधानमपि, केनापि=केनापि नागरिकेन, न=नहि, स्मर्यते=स्मरणं क्रियते, परं=किन्तु, तत्समये=तस्मिन्काले, तस्य=सोमनाथस्य, वैभवम्=समृद्धिः, लोकोत्तरम्= अपरिमितम्, आसीत्=अर्वतत्, तत्र=तस्मिन् मन्दिरे, हि=निश्चयेन, महार्हवैदूर्यपद्मरागमाणिक्य-

मुक्ताफलादिजटितानि=बहुमूल्यवैदूर्यलोहितकमणिमौक्तिकादिजटितानि, कपाटानि=द्वाराणि, स्तम्भान्=स्थूणान्, गृहावग्रहणी:=गेहदेहली:, भित्ती:=कुड्यानी, वलभी:=गोपानसी:, विटङ्कानि च =कपोतपिञ्जराणि च, निर्मथ्य=मथित्वा, रत्ननिचयम्= रत्नराशिम्, आदाय=गृहीत्वा, शतद्वयमणसुवर्णशृङ्खलावलम्बिनीम्=द्विशतमणहेमशृङ्खलावलम्बिनीम्, चञ्चच्चाकचक्यचकिती-कृतावलोचकलोचननिचयाम्=समुच्छलच्चाकचक्य-विस्मेरीकृतद्रष्टुजननेत्र समूहाम्, महाघण्टाम्=बृहदाकारघण्टिकाम्, प्रसह्य=बलाद्, संग्रह्य=समादाय, महादेवमूर्तावपि=शङ्करविग्रहेऽपि, गदाम्=शस्त्रविशेषम्, उदतूतुलत्=उदतिष्ठिपत्।

व्याकरणम् - ज्ञातास्वाद:- ज्ञात: आस्वाद: येन स:। गृहावग्रहणी:- गृहस्य अवग्रहणी:। रत्ननिचयम्- रत्नानां निचयम्। शतद्वयमण सुवर्णशृङ्खलावलम्बिनीम्- शतद्वयमणसुवर्णस्य शृङ्खलायाम् अवलम्बिनीम्। चूडायितम्- चूडा+क्यङ्+क्त। धूलीचकार- धूलि+च्वि+कृ+लिट्। निर्मथ्य- निर्+मथ्+ल्यप्। प्रसह्य+प्र+सह+ल्यप्। अलुलुण्ठत्- लुठि+लुङ्+तिप्।

भावार्थ: - इत्थं लब्धरस: स महमद: द्वादशवारं भारतं लुण्ठितवान्। एकदा स गुर्जरदेशस्थसोमनाथतीर्थमपि प्रणष्टवान्। बहुमूल्यवैदूर्यादिरत्नखचितानि कपाटानि स्थूणादीनि निर्मथ्य, माणिक्यनिकरं संगृह्य शतद्वयमणहेमशृंखलालम्विनीं महाघण्टां बलाद् संग्रह्य शंकरविग्रहेऽपि गदां उदतिष्ठिपत।

मूलम् - **अथ ''वीर! गृहीतमखिलं वित्तम्, पराजिता आर्य्यसेना:, बन्दीकृता वयम्, सञ्चितममलं यश:, इतोऽपि न शाम्यति ते क्रोधश्चेदस्मांस्ताडय, मारय, छिन्धि, भिन्धि, पातय, मज्जय, खण्डय कर्तय, ज्वलय, किन्तु त्यजेमामकिञ्चित्करीं जडां महादेव-प्रतिमाम्। यद्येवं न स्वीकरोषि तद् गृहाणास्मत्तोऽन्यदपि सुवर्णकोटिद्वयम्, त्रायस्व, मैनां भगवन्मूर्तिं स्प्राक्षी:'' इति साम्रेडं कथयत्सु रुदत्सु पतत्सु विलुण्ठत्सु प्रणमत्सु च पूजकवर्गेषु ''नाहं मूर्तीर्विक्रीणामि, किन्तु भिनद्मि'' इति सङ्गर्ज्य जनताया हाहाकार-कलकलमाकर्णयन् घोरगदया मूर्तिमतुत्रुटत्। गदापातसम- कालमेव चानेकार्बुदपद्ममुद्रामूल्यानि रत्नानि मूर्तिमध्यादुच्छलितानि परितोऽवाकीर्यन्त। स च दग्धमुख: तानि रत्नानि मूर्तिखण्डानि च क्रमेलकपृष्ठेष्वारोप्य सिन्धुनदमुत्तीर्य स्वकीयां विजयध्वजिनीं गजिनीं नाम राजधानीं प्राविशत्।**

प्रसङ्ग: - अर्चकानां प्रार्थनां तिरस्कृत्य मदोन्मत्त: म्लेच्छ: महमूद: महादेवमूर्त्तिं खण्डं कृतवानिति वर्णयति ग्रन्थकार:।

व्याख्या - अथ=तदनन्तरम्, वीर!=शूर!, गृहीतम्=स्वायत्तीकृतम्, अखिलम्=समस्तम्, वित्तम्=धनम्, पराजिता:=पराजयमुपगता:, आर्यसेना=हिन्दूसेना:, बन्दीकृता=निबद्धा:, वयम्-आर्या:, सञ्चितम्=संकलितम्, अमलम्=स्वच्छम्, यश:=कीर्ति:, इतोऽपि=एतावतापि, न शाम्यति=शान्तिमेति, ते=तव, क्रोध:=कोप:, चेत्=यदि, अस्मान्=पूजकान्, ताडय=प्रताडय, मारय=प्राणनाश विधेहि, छिन्धि=विदारय, भिन्धि=भेदय, पातय=प्रक्षिप, मज्जय=निमम्नं कुरु, खण्डय=खण्डं खण्डं कुरु, कर्तय=कर्तनं कुरु, ज्वलय=अग्नौदा हय, किन्तु=परञ्च, इमाम्=एताम्, अकिञ्चित्करीम्=असमर्थाम्, जडाम=विश्चेष्टाम्, महादेवप्रतिमाम्=शिवमूर्तिम्, त्यज=मुञ्च, यदि एवम्=यद्येतत् न स्वीकरोषि=न मन्यसे, तत्=तर्हि, अस्मत:=अर्चकवर्गत:, अन्यदपि=एतदधिकमपि, सुवर्णकोटिद्वयम्=कोटिद्वयंसुवर्णमुद्राम्, गृहाण=ग्रहणं कुरु, इति=एवम्, साम्रेडम्=वारंबारम्, कथयत्यु=निवेदयत्सु, रुदत्सु=विलपत्सु, पतत्सु=चरणयोर्निपतत्सु, विलुठत्सु=भूमौ प्रपतत्सु, पूजकवर्गेषु=अर्चकसमूहेषु, अहम्=महमूद:, मूर्ती:=प्रतिमा:, न विक्रीणामि=न विक्रयं करोमि, किन्तु, भिनद्मि=खण्डयामि, इति=एवम्, संगर्ज्य=गर्जनं विधाय, जनताया:=जनसमूहस्य,

हाहाकारकलकलम्=हाहेतिकरुणध्वनिम्, आकर्णयन्=शृण्वन्, घोरगदया=भीषणगदया, मूर्तिम्=प्रतिमाम्, अतुत्रुटत्=भेदितवान् गदापातसमकालमेव=गदाप्रहारसममेव, अनेकार्बुदपद्ममुद्रामूल्यानि=बहुसंख्यमूल्यानि, रत्नानि=पद्मरागादीनि, मूर्तिमध्यात्=प्रतिमान्तरात्, उच्छलितानि=उत्पतितानि, परित:=इतस्तत:, अवाकीर्यन्त=प्रकीर्णानि जातानि, स च=महमूद:, दग्धमुख:=महादुष्ट:, तानि=विकीर्णितानि, रत्नानि=मौक्तिकानि, मूर्तिखण्डानि=प्रतिमाशकलानि, च क्रमेलक पृष्ठेषु=उष्ट्रपृष्ठभागेषु, आरोप्य=संस्थाप्य, सिन्धुनदम्=एतन्नामिकांनदीम् उत्तीर्य=उल्लङ्घ्य, स्वक्रीयां=निजाम्, विजयध्वजिनीम्=जयपताकिनीम् गजिनीम्=एतन्नामिकाम्, राजधानीम्=शासनकेन्द्रम्, प्राविशत्=प्रविवेश।

व्याकरणम् - अकिञ्चित्करी- न किञ्चित्करी। महादेवप्रतिमाम्-महादेवस्य प्रतिमा, ताम्। पूजकवर्गेषु-पूजकानां वर्गेषु। घोरगदया- घोरया गदया। दग्धमुख:- दग्धं मुखं यस्य स:। क्रमेलकपृष्ठेषु-क्रमेलकानां पृष्ठेषु।

अमलम्- न विद्यते मलं यस्मिन् तत्। सञ्चितम्-सम् चिञ्+क्त। गृहीतम्- ग्रह+क्त। त्रायस्व-त्रै+लोट्+सिप्। स्प्राक्षी स्पृश्+लुङ्+सिप्। अतुत्रुटत-त्रुट्+णिच्+लुङ्+तिप्।

भावार्थ: - शङ्करविग्रहं खण्डयितुम् उद्यतं महमदं अर्चका: अकथयन् वीर! गृहीतं सर्वधनम्, अस्माकं मारणं, छेदनं, भेदनं, मज्जनं, कर्तनं, ज्वालनं किमपि कुरु परमेनां जडमूर्तिं मा त्रोटय, मा स्पृश एवं बारम्बारं पूजकेषु वदत्सु, पतत्सु, प्रणमत्सु च सत्सु 'अहं मूर्तिं न विक्रीणामि किन्तु भिनद्मि इति गर्जनं कृत्वा मूर्तिम् अत्रोटयत्। गदाप्रहारेण मूर्तिमध्याद् बहुमूल्यानि रत्नानि उच्छलितानि। तानि उष्ट्रेषु संस्थाप्य गजिनीं गतवान्।'

मूलम् - **अथ कालक्रमेण सप्ताशीत्युत्तरसहस्रतमे (1087) वैक्रमाब्दे सशोकं सकष्टञ्च प्राणाँस्त्यक्तवति महामदे, गोरदेशवासी कश्चित् शहाबुद्दीननामा प्रथमं गजिनीदेशमाक्रम्य, महामदकुलं धर्मराजलोकाध्वन्यध्वनीनं विधाय प्रजाश्च पशुमारं मारयित्वा, तद्रुधिरार्द्रमृदा गोरदेशे बहून् गृहान् निर्माय, चतुरङ्गिण्याऽनीकिन्या भारतवर्षं प्रविश्य, शीतल-शोणितानप्यसयन् पञ्चाशदुत्तरद्वादश-शतमितेऽब्दे (1250) दिल्लीमश्वयाम्बभूव।**

प्रसङ्ग: - इदानीं ब्रह्मचारिगुरु: शहाबुद्दीन नामकस्य गोरदेशवास्तव्यस्य म्लेच्छस्य यवनराजस्य भारतदेशे आक्रमणं वर्णयति।

व्याख्या - अथ=तत्पश्चात्, कालक्रमेण=कालप्रवाहेण, सप्ताशीत्युत्तरसहस्रतमे=एतत्संख्यके, वैक्रमाब्दे=विक्रमसंवत्सरे, सशोकम्=शोकसन्तप्तम्, सकष्टम्=सखेदं च, महामदे=महमूदे, प्राणान्=असून् त्यक्तवति=परित्यक्ते, महामदे=महमूदे, गोरदेशवासी=गोरदेशनिवासी, कश्चित्=कोऽप्येक:, शहबुद्दीननामा=तन्नामक:, प्रथमम्=पूर्वम् गाजिनीदेशम्=महामददेशम्, आक्रम्य=आक्रमणं विधाय, महामद कुलम्=महमूदवंशम्, धर्मराजलोकाध्वनि=यमलोकपथि, अध्वनीनम्=पान्थम्, विधाय=सम्पाद्य, सर्वा:=समग्रा:, प्रजा:=जनता:, पशुमारम्=पशुवत्प्रहारै:, मारयित्वा=निहत्य, तद्रुधिरार्द्रमृदा=तद्रक्तक्लिन्नमृतिकया, गोरदेशे=स्वदेशे, बहून् गृहान्=भवनानि, निर्माय=संरच्य, चतुरङ्गिग्या=चतुर्भिरङ्गै:, सहितया, अनीकिन्या=सेनया, भारतवर्षम्=एतद्देशम्, प्रविश्य=आगत्य, शीतलशोणितान्=अनुष्णरक्तान्, असयन्=असिनाघातयन् पञ्चाशदुत्तरद्वा-दशशतमितेऽब्दे=एतस्मिन् संवत्सरे, दिल्लीम्=एतन्नामिकां नगरीम्, अश्वयाम्बभूव=अश्वारोहै: समतिचक्राम।

व्याकरणम् - कालक्रमेण- कालस्य क्रम:, तेन। वैक्रमाब्दे- विक्रमस्यायमिति वैक्रम:, वैक्रमश्चासौ अब्द:

तस्मिन्। तद्रुधिरार्द्रमृदा– तेषां रुधिरेण आर्द्रा मृत्, तया। शीतलशोणितान्– शीतलं शोणितं येषां, तान्।

आक्रम्य– आ+क्रम+क्त्वा>ल्यप्। पशुमारम्– पशु+मृ+ण्मुल। असयन्– असि+णिच्+शतृ। निर्माय– निर्+मा+क्त्वा>ल्यप्। प्र+विश्+क्त्वा>ल्यप्।

भावार्थः – अनन्तरं १०८७ (1087) तमे वैक्रमाब्दे महामदस्य मृत्योरनन्तरं गौर देश निवासी शहाबुद्दीनाख्या यवन गजिनीमाक्रम्य महमूदवंशीयान् हतवान्। तेषां रक्तेन आर्द्रमृदभि स्वदेशे गृहनिर्माणं विधाय स्वसेनया सह भारतं प्रविश्य १२५० (1250) तमे वर्षे दिल्लीं तुरगैः अचिचक्राम!

मूलम् – **ततो दिल्लीश्वरं पृथ्वीराजं कान्यकुब्जेश्वरं जयचन्द्रं च पारस्परिक- विरोध-ज्वर-ग्रस्तं विस्मृत-राजनीतिं भारतवर्ष-दुर्भाग्यायमाण-माकलय्यानायासेनोभावपि विशस्य, वाराणसीपर्यन्तमखण्डमण्डलमकण्टकमकीटकिट्टं महारत्नमिव महाराज्यमङ्गीचकार। तेन वाराणस्यामपि बहवोऽस्थिगिरयः प्रचिताः, रिङ्गत्तरङ्ग-भङ्गापङ्गाऽपि शोणित-शोणा शोणीकृता, परस्सहस्राणि च देवमन्दिराणि भूमिसात्कृतानि।**

स एव प्राधान्येन भारते यावनराज्याङ्कुराऽऽरोपकोऽभूत्। तस्यैव च कश्चित् क्रीतदासः कुतुबुद्दीननामा प्रथमभारतसम्राट् सञ्जातः।

प्रसङ्गः – पृथ्वीराजजयचन्द्रयोः पारस्परिक विरोधं, वाराणस्यां यवनशासकेन कृतजनसंहारं चवर्णयति ग्रन्थकारः

व्याख्या – ततः=तदनन्तरम्, दिल्लीश्वरम्=दिल्लीप्रदेशाधिपतिम्, पृथ्वी राजम्=एतन्नामकम्, कान्यकुब्जेश्वरम्=कन्नोजाधिपतिम्, जयचन्द्रम्=एतन्नामानम्, च, पारस्परिकविरोधज्वरग्रस्तम्= पारस्परिककलहरुजादूषितम्, विस्मृतराजनीतिम्=नृपनयज्ञानशून्यम्, भातरवर्षदुर्भाग्यायमाणम्= भारतवर्षस्य समायान्तं दौर्भाग्यम्, आकलय्य=ज्ञात्वा, अनायासेन=सहजेन, उभौअपि=द्वावपि, विशस्य=विनाश्य, वाराणसीपर्यन्तम्=वाराणसीं यावत्, अखण्डमण्डलम्=समस्तजनपदम्, अकण्ठक्रम्=विघ्नरहितम्, अकीटकीट्टम्=कीटमलरहितम्, महारत्नम्=महामणिम् इव=यथा, अङ्गीचकार=स्वायत्तीकृतवान्, तेन=शहाबुद्दीनेन, वाराणस्यामपि=वाराणसी पुर्यामपि, बहवः=अत्यधिकाः, अस्थिगिरयः=अस्थिपर्वताः, प्रचिताः=निर्मिताः, रिङ्गतरङ्गभङ्गा=चल दूर्मिप्रचुरा, गंगा=भागीरथी, अपि, शोणितशोणा=रक्तरञ्जिता, शोणीकृता=शोणनदमिव प्रापिता, परसहस्राणि=सहस्राधिकानि, देवमन्दिराणि=देवायतनानि, भूमिसात्कृतानि=धूलिसात्कृतानि।

स एव=शहाबुद्दीन एव, प्राधान्येन=प्रामुख्येन, भारते=अस्मिन देशे, यवनराज्याङ्कुरऽऽरोपकः=यवनराज्यबीजारोपकः, अभूत=आसीत्, तस्य=शहाबुद्दीनस्य, एव कश्चित्=एकः, क्रीतदासः=सेवकः कुतुबुद्दीननामा=एतन्नामकः, प्रथमभारतसम्राट्=प्रथममुगल- शासकः, सञ्जातः=अभवत्।

व्याकरणम् – कान्यकुब्जेश्वरम्– कान्यकुब्जस्य ईश्वरम्। राजनीतिः– राज्ञां नीतिः। भारतवर्षदुर्भाग्यायमाणम्– भारतवर्षस्य दौर्भाग्यम्, तदिव आचरतीति भारतवर्षदुर्भाग्यायमाणः, तम्। अस्थिगिरयः– अस्थ्नां गिरयः। अकण्टकम्– न विद्यन्ते कण्टकाः यस्मिन् तत्। शोणितशोणा शोणितेन शोणा। भारतसम्राट्– भारतस्य सम्राट्। आकलय्य– आ+कल्+क्त्वा+ल्यप्। विशस्य वि+शस्+क्त्वा>ल्यप्। प्रचिताः– प्र+चिञ्+क्त। सञ्जातः– सम्+जन्+क्त।

भावार्थः – तदनन्तरं शहाबुद्दीन पारस्परिककलहग्रस्तौ पृथ्वीराजजयचद्रौ सारल्येन हत्वा वाराणासीपर्यन्तं निष्कण्टकं साम्राज्यं स्थापितवान्। तेन वाराणसी अपि रक्तरञ्जिता कृता। सहस्राणि देव मन्दिराणि नाशितानि। स एव भारते यवनराज्यस्य वीजरोपकः। तस्यैव कुतुबुद्दीनाख्य सेवकः प्रथमः सम्राट्

अभवत्।

मूलम् - **तमारभ्याद्यावधि राक्षसा एव राज्यमकार्षुः। दानवा एव च दीनानदीदलन्। अभूत् केवलम् अकबरशाहनामा यद्यपि गूढशत्रु भारतवर्षस्य, तथापि शान्तिप्रियो विद्वत्प्रियश्च। अस्यैव प्रपौत्रो मूर्तिमदिव कलियुगं, गृहीतविग्रह इव चाधर्मः आलमगीरोपाधिधारी अवरङ्गजीवः सम्प्रति दिल्लीवल्लभतां कलङ्कयति। अस्यैव पताकाः केकयेषु, मत्स्येषु, मगधेषु अङ्गेषु, बङ्गेषु, कलिङ्गेषु च दोधूयन्ते, केवलं दक्षिणदेशेऽधुनाऽप्यस्य परिपूर्णो नाधिकारः संवृत्तः।**

प्रसङ्गः - विधर्मिम्लेच्छराजा अवरङ्गजीवस्य साम्राज्य कैकयतः आरभ्य कलिङ्गपर्यन्तं विस्तृतमिति वर्णयति ग्रन्थकारः

व्याख्या - तमारभ्य=कुतुबुद्दीनात् प्रारभ्य, अद्यावधि=साम्प्रतं यावत् राक्षसा एव=यवना एव, राज्यम्=शासनम्, अकार्षुः=कृतवन्तः, दानवा एव=म्लेच्छा एव, दीनान्=दुःखितान्, अदीदलन्=अनाशयन्, केवलम्=एकः, अकबरशाहनामा=एतन्नामकः, अभूत्=अजायत्, यद्यपि, गूढशत्रुः=प्रच्छन्न रिपुः, भारतदेशस्य=अकबरस्यैव, प्रपौत्र=पौत्रतनयः, मूर्तिमदिव=विग्रहइव, कलियुगम्=कलिकालम्, इव=यथा, गृहीतविग्रहः=धृतशरीरः, अधर्म इव=पाप इव, आलमगीरोपाधिधारी=एतदुपाधिधारकः, अवरङ्गजीव=एतदाख्यः सम्प्रति=इदानीम्, दिल्लीवल्लभताम्=दिल्लीश्वरताम्, कलङ्कयति=विदूषयति, अस्यैव=अवरङ्गजीवस्य, पताकाः=ध्वजाः, केकयेषु=पञ्जाबदेशेषु, मत्स्येषु=मत्स्यदेशेषु, मगधेषु=बिहारप्रान्तेषु, वङ्गेषु=बङ्गप्रदेशेषु, कलिङ्गेषु=उत्कलप्रान्तेषु, च दोधूयन्ते=उद्धूयन्ते, केवलम्=एकः, दक्षिणदेशे=अवाचीभागे, अधुनाऽपि=इदानीमपि, अस्य=म्लेच्छराज्ञः, परिपूर्णः=समग्ररूपेण, अधिकारः=आधिपत्यम्, न=नहि, संवृत्त=सञ्जातः।

व्याकरणम् - विद्वत्प्रियः- विद्वांसः प्रियाः यस्य सः। गूढशत्रु- गूढश्चासौ शत्रुः। गृहीतविग्रहः- गृहीतः विग्रहः येन सः। शान्तिप्रियः शान्तिः प्रिया यस्मै सः।

अकार्षुः- कृ+लुङ्+झि। अदीदलन्- दल् (चुरादि)+लुङ्+झि। मूर्तिमत्- मूर्ति+मतुप्। संवृतः- सम्+वृत+क्तः।

भावार्थः - तदारभ्य अद्यावधि पर्यन्तं यवना एव राज्यं कुर्वन्ति भारतीयान् पीडयन्ति च। यवनेषु केवल अकबर एव शन्तिप्रियः आसीत्। इदानीं तस्यैव प्रपौत्र अवरङ्गजीव दिल्लीश्वरतां कलङ्कयति। महाराष्ट्रदेशं विहाय सर्वत्र अस्यैव राज्यमस्ति।

मूलम् - **दक्षिणदेशो हि पर्वतबहुलोऽस्ति, अरण्यानीङ्कुऽऽलश्चास्तीति चिरोद्योगेनापि नायमशकन्म-हाराष्ट्रकेसरिणो हस्तयितुम्। साम्प्रतमस्यैवाऽऽत्मीयो दक्षिणदेश-शासकत्वेन ''शास्तिखान'' नामा प्रेष्यत इति श्रूयते। महाराष्ट्रदेश- रत्नम्, यवन-शोणितपिपासाऽऽकुलकृपाणः, वीरतासीमन्तिनीसीमन्तसुन्दर-सान्द-सिन्दूर-दान-देदीप्यमानदोर्दण्डः मुकुटमणिर्महाराष्ट्राणाम्, भूषणं भट्टानाम्, निधिर्नीतीनाम्, कुलभवनं कौशलानाम्, पारावारः परमोत्साहानाम्, कश्चन प्रातः-स्मरणीयः, स्वधर्माऽऽग्रहग्रहग्रहिलः, शिव इव धृतावतारः शिववीरश्चास्मिन् पुण्यनगरान्नेदीयस्येव सिंहदुर्गे ससेनो निवसति। विजयपुराधीश्वरेण साम्प्रतमस्य प्रवृद्धं वैरम्। ''कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयम्।'' इत्यस्य सारगर्भा महती प्रतिज्ञा। सतीनाम्, सताम्, त्रैवर्णिकस्य, आर्यकुलस्य, धर्मस्य भारतवर्षस्य च आशा-सन्तान-वितानस्यायमेवाऽऽश्रयः। इयमेव वर्तमाना दशा भारतवर्षस्य। किमधिकं विनिवेदयामो योगबलावगतसकलगोप्यतम-वृत्तान्तेषु योगिराजेषु'' इति कथयित्वा विरराम।**

प्रसङ्गः – दक्षिणदेशस्थितस्य सनातनधर्मोद्धारकस्य महाराष्ट्रसिंहस्य शिववीरस्य शौर्य वर्णनं करोति कविः।

व्याख्या – दक्षिणदेशः=भारतवर्षस्य दक्षिणप्रदेशः, हि=निश्चयेन, पर्वतबहुलः=गिरिनिचितः, अरण्यानीसङ्कुलः=महद्वनव्याप्तः, च, अस्ति=वर्तते, इति=एतस्मात्कारणात्, चिरोद्योगेनापि=बहुप्रयासेनापि, न=नहि, अयम्=अवरङ्गजेबः, महाराष्ट्रकेसरिणः, महाराष्ट्रसिंहान्, हस्तयितुम्=वशीकर्तुम्, न, अशकत्, समर्थोऽभवत, साम्प्रतम्=अधुना, अस्यैव=अवरङ्गजेबस्यैव, आत्मीयः=स्वजनः, दक्षिणदेशशासकत्वेन=दक्षिणप्रान्ताधीश्वरत्वेन, शास्तिखान नाम्ना=एतन्नामकः, प्रेष्यते=गमयिष्यते, इति=एवम् श्रूयते=आकर्ण्यते, महाराष्ट्रदेशरत्नम्= तद्देशाभूषणम्, यवनशोणितपिपासाऽऽकुलकृपाणः=यवनरक्तपाने व्याकुलखड्गः, वीरतासीमन्तिनी-सीमन्तसुन्दरसान्द्रसिन्दूरदान-देदीप्यमानदोर्दण्ड:=शूरताङ्गनाकेश वेशसुन्दरघननागकेशरचर्चनदेदीप्यमानभुजदण्डः, मुकुटमणिः=किरीटमणिः, महाराष्ट्राणाम्=एतद्देशानाम्, भूषणम्=अलङ्करणम्, भटानाम्=शूराणाम्, निधिः=कोषः, नीतीनाम्=राजनयानाम्, कुलभवनम्=निवासस्थानम्, कौशलानाम=दक्षतानाम्, पारावारः=सागरः, परमोत्साहानाम्=अतिशयसाहसानाम्, कश्चन=कोऽपि प्रातःस्मरणीयः=प्रातःनमस्करणीयः, स्वधर्माऽऽग्रहगृहग्रहिलः=सनातनधर्मदृढपरिपालकः, शिव इव=शङ्कर इव, धृतावतारः=गृहीतावतारः शिववीरः=शिवाजी इति विख्यातः, अस्मिन्=अत्र, पुण्यनगरात्=पूना इतिनगरात्, नेदीयस्येव=अतिनिकटे एव, सिंह दुर्गे=सिंहगढे ससेनः=सेनाभिः सह, निवसति=तिष्ठति, साम्प्रतम्=अधुना, अस्य=शिववीरस्य, प्रवृद्धम्=प्रकृष्टरूपेण वृद्धम्, वैरम्=शत्रुत्वम्, कार्यम्=कर्म वा, साधयेयम्=सम्पादयेयम्, देहम्=शरीरं वा, पातयेयम्=नाशयेयम्, इति अस्य=शिववीरस्य, सारगर्भा=सारयुक्ता, महती=भीषणा, प्रतिज्ञा=संकल्पः, सतीनाम्=कुलव्रतानाम्, सताम्=सज्जनानाम्, त्रैवर्णिकस्य=द्विजादिकस्य आर्यकुलस्य=आर्यपरिवारस्य, धर्मस्य=सनातन धर्मस्य, भारतवर्षस्य=हिन्दुस्थानस्य, च=पुनः, आशासन्तानवितानस्य=आशापरम्परा-विस्तारस्य, अयमेव=शिववीर एव, आश्रयः=आधारः, इयमेव=एषैव, वर्तमाना=साम्प्रतिकी, दशा=अवस्था भारतवर्षस्य=हिन्दुस्थानस्य, अस्तीति, किमधिकम्=किमितो अधिकम्, विनिवेदयामः=संसूचयामः, योगबलावगतसकलगोप्यतमवृतान्तेषु =ध्यानबलज्ञातसकलरहस्यमयोदन्तेषु, योगिराजेषु=योगिवर्येषु, इति=एवम्प्रकारेण, कथयित्वा=निगद्य, विरराम=मौनंबभूव, ब्रह्मचारिगुरुरितिभावः।

व्याकरणम् – महाराष्ट्रकेसरिणः– महाराष्ट्रकेसरिण इव तान्। पर्वतबहुलः– पर्वतैः बहुलः। अरण्यानीसङ्कुलः– महद् अरण्यम् अरण्यानी ताभिः सङ्कुलः।मुकुटमणिः– मुकुटस्यमणिः। स्वधर्माऽऽग्रहगृहग्रहिलः– स्वधर्माय आग्रहः तस्य गृहेग्रहिलः। आशासन्तानवितानस्य– आशानाम् सन्तानम् तस्य वितानस्य। योगबलावगतसकलगोप्यतमवृतान्तेषु योगस्य बलेन अवगताः सकलाः गोप्यतमाः वृतान्ताः यैस्तेषु। अरण्यानी– अरण्य+आनुक्+ङीष्। हस्तयितुम्– हस्त+णिच्+रम्+लिट्+तिप्।

भावार्थः – चिरप्रयासेनापि अवरङ्गजीवः महाराष्ट्रं हस्तयितुं नाशक्नोत्। सम्प्रति तस्य सेवकः शस्तिखानाख्य शिववीरं जेतुं प्रेष्यते। शिववीरस्तु पूना नगर समीपे सिंहदुर्गे ससेनया निवसति। वस्तुतः सः देशरत्नस्वरूपः म्लेच्छरक्त पिपासाकुलकृपाणः, महाराष्ट्राणां मुकुटमणिः भटानां भूषणः उत्साहानां सागरः सुशोभमान भुजदण्डः सनातनधर्मपालनतत्पर भगवान् शिव इवास्ति। स एव शिववीरः भारतवर्षस्य आशा समूहस्य आश्रयो वर्तते। "कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयम्" इति सारपूर्णा प्रतिज्ञा तेन कृताऽस्ति। किमधिकं भगवन्। एषैव दशा वर्तते भारतस्य अधुना।

मूलम् – **तदाकर्ण्य विविध-भाव-भङ्ग-भासुर-वदनो योगिराजो मुनिराजं तत्सहचरांश्च निपुणं**

निरीक्ष्य, तेषामपि शिववीरान्तरङ्गतामङ्गीकृत्य, मुनिवेषव्याजेन स्वधर्मरक्षाव्रतिनश्चोररीकृत्य ''विजयतां शिववीरः, सिद्ध्यन्तु भवतां मनोरथाः'' इति मन्दं व्याहार्षीत्।

प्रसङ्ग - शिववीरस्य प्रतिज्ञां सश्रुत्य योगिराजः तस्य विजयकामनां करोति।

व्याख्या - तदाकर्ण्य=तच्छ्रुत्वा, विविधभावभङ्गभासुरवदनः- अनेकभावभङ्गिमादीप्तमुखः, योगिराजः= महामुनिः, मुनिराजम्=ब्रह्मचारिगुरुम् तत्सहचरांश्च=तत्सहायकाञ्च, निपुणम्=सम्यक्, निरीक्ष्य=विलोक्य तेषाम्=आश्रमवासिनाम्, शिववीरान्तरङ्गताम्=शिववीरस्य सहायकत्वम् अङ्गीकृत्य=स्वीकृत्य, मुनिवेषव्याजेन=मुनिवेशछद्मना, स्वधर्म रक्षाव्रतिनः=स्वधर्मरक्षण-सङ्कल्पशीलान्, च, उररीकृत्य=अङ्गीकृत्य, विजयताम्=विजयं लभताम्, शिववीरः=शिवराजः, भवताम्=युष्माकम् मनोरथाः=अभिलाषाः, सिद्ध्यन्तु=सफलीभवन्तु, इति=एवम्, मन्दम्=अनुच्चैः, व्याहार्षीत्=सहर्षमकथयत्।

व्याकरणम् - योगिराजः- योगिनां राजा। विविधभावभासुरवदनः- विविधानां भावानां भङ्गैः भासुरं वदनं यस्य सः। शिववीरान्तरङ्गताम् शिववीरस्य अन्तरङ्गताम्। स्वधर्मरक्षाव्रतिनः- स्वस्य धर्मस्य रक्षया व्रतिनः।

आकर्ण्य- आङ्+कर्ण+क्त्वा>ल्यप्। निरीक्ष्य- निर्+ईक्ष+ल्यप्। व्याहार्षीत्- वि+आ+हृ+लुङ् (प्र.पु.ए.व.)

भावार्थः - एतत्सर्वं वृतान्तं विज्ञाय विविधभावैः भुासरमुखः योगिराजः आचार्यं तस्य सहचरान् आश्रमवासिनश्च सम्यक् निरीक्ष्य तान् सर्वान् मुनिवेशव्याजेन सनातनधर्मरक्षणतत्पराः शिवसेवकाश्च ज्ञात्वा ''शिववीरः विजयतु सिद्ध्यन्तु भवतां मनोरथाः'' इति मन्दम् अवोचत्।

मूलम् - **अथ 'किमपि पिपृच्छिषामी' ति शनैरभिधाय बद्धकरसम्पुटे सोत्कण्ठे जटिलमुनौ ''अवगतम् यवनयुद्धे विजय एव, दैवादापद्ग्रस्तोऽपि च सखि-साहाय्येनात्मानमुद्धरिष्यति'' इति समभाणीत्। मुनिश्च 'गृहीतमि'- त्युदीर्य, पुनः किञ्चिद् विचार्येव स्मृत्वेव च, दीर्घमुष्णं निःश्वस्य, रोरुध्यमानैरपि किञ्चिदुद्गतैर्वाष्पविन्दुभिराकुलनयनो ''भगवन्! प्रायो दुर्लभो युष्मादृक्षाणां साक्षात्कारः इत्यपराऽपि पृच्छाऽऽच्छादयति माम्'' इति न्यवेदीत्। स च आम। ऊरीकृतम् जीवति सः सुखेनैवाऽऽस्ते इत्युदतीतरत्। अथ ''तं कदा द्रक्ष्यामि'' इति पुनः पृष्टवति ''तद्विवाहसमये द्रक्ष्यसि'' इत्यभिधाय, बहूनि सान्त्वनावचनानि च गम्भीरस्वरेणोक्त्वा, सपदि उपत्यकाम्, गण्डशैलान् अधित्यकाञ्चाऽऽरूह्य पुनस्तस्मिन्नेव पर्वतकन्दरे तपस्तप्तुं जगाम।**

प्रसङ्गः - 'यवनयुद्धे शिववीरस्य एव विजय' इति सूचनात्परं योगिराजः पुन स्तपश्चरितुं शीघ्रमेव गण्डशैलान् आरुह्य पर्वतकन्दरे गच्छतीति वर्णयति ग्रन्थकारः।

व्याख्या - अथ=अनन्तरम्, किमपि=किञ्चिदपि, पिपृच्छिषामि=प्रष्टुमभिलषामि, इति=इत्थम्, शनैः=मन्दम्, अभिधाय=कथयित्वा, बद्धकरसम्पुटे=रचिताञ्जलौ, सोत्कण्ठे=जिज्ञासासहिते, जटिलमुनौ= जटाधारिमुनौ, अवगतम्=ज्ञातम्, यवनयुद्धे=यवनैः सह सङ्ग्रामे, विजय एव=जय एव, दैवात्=भाग्यवशात्, आपद्ग्रस्तोऽपि=विपद्ग्रस्तोऽपि, च, सखिसहाय्येन=मित्रसहयोगेन, आत्मानम्=स्वम्, उद्धरिष्यति=उद्धारं करिष्यति, इति=एवम्, समभाणीत=अकथयत्, मुनिः=ब्रह्मचारिगुरुः, च=पुनः, गृहीतम्=बुद्धम्, इति=एवम्, उदीर्य=कथयित्वा पुनः=भूयः, किञ्चिद=किमपि, विचार्य=विचिन्त्य, इव, स्मृत्वा=संस्मृत्य, इव च, दीर्घम्=बहुकालिकम्, उष्णम्=तप्तम्, निःश्वस्य=उच्छ्वस्य, रोरुध्यमानैः=भृशंवार्यमाणैः, अपि, किञ्चिदुद्गतैः=

ईषन्निःसृतैः, वाष्पबिन्दुभिः=अश्रुकणैः, आकुलनयनः=व्याकुललोचनः भगवन्!=महात्मन!, प्रायः=सामान्यतया, युष्मादृक्षाणाम्=भवत्सदृशानाम्, साक्षात्कारः=दर्शनम्, इति=अनेन हेतुना, अपराऽपि=अन्याऽपि, पृच्छा=प्रश्नेच्छा, माम्=मुनिम्, आच्छादयति=आवृणोति, इति, न्यवेदीत्=निवेदितवान्, सः=योगिराड, च आम्=स्वीकृतम्, उरीकृतम्=विज्ञातम्, सः, जीवति=जीवनंधारयति, सुखेनैव=सुखपूर्वकमेव आस्ते=तिष्ठति, इति, उदतीरत्=उत्तरं दत्तवान्। अथ=ततः, तम्, कदा=कस्मिन् काले, द्रक्ष्यामि=अवलोकयिष्यामि, इति=इत्थम्, पुनः=भूयः पृष्टवति=सम्पृष्टेसति, तद्विवाहसमये=तदुद्वाहकाले, द्रक्ष्यसि=अवलोकयिष्यसि, इति=एवम्, अभिधाय=प्रोच्य, बहूनि=अनेकानि सान्त्वनावचनानि=आश्वासन वचांसि, च, गम्भीरस्वरेण=धीरवचसा, उक्त्वा=कथयित्वा, सपदि=तत्कालमेव, उपत्यकाम्=पर्वतोधः भागम्, गण्डशैलान्=पर्वतपतितान्पाषाणखण्डान्, अधित्यकाम्=पर्वतोपरिभूभागम्, च, आरुह्य=अधिरुह्य, पुनः=भूयः, तस्मिन्नेव=पूर्वनिर्दिष्टैव, पर्वतकन्दरे=शैलगुहायाम्, तपस्तप्तुम्=तपश्चरितुम्, जगाम=अगच्छत्।

व्याकरणम् - बद्धकरसम्पुटे- बद्धः करयोः सम्पुटो येन सः, तस्मिन्। सोत्कण्ठे=उत्कण्ठयासहितः सोत्कण्ठः, तस्मिन्। यवनयुद्धे-यवनानां युद्धे=यवनयुद्धे। वाष्पबिन्दुभिः- वाष्पाणां बिन्दुभिः। युष्मादृक्षाणाम्- यूयमिव दृष्यन्ते इति युष्मादृक्षाः तेषाम्। गम्भीरस्वरेण-गम्भीरेण स्वरेण। पर्वतकन्दरे- पर्वतस्य कन्दरे।

पिपृच्छिषामि- पृच्छ+सन्+लट्+मिप्। अभिधाय- अभि+धा+क्त्वा>ल्यप्। अवगतम्- अव+गम+क्त। समभाणीत- सम्+भण्+लुङ्+तिप्। रोरुध्यमानैः- रुध्+यङ्+शानच्। उद्गतैः- उद्+गम्+क्त। आच्छादयति- आ+छद्+लट्+तिप्। न्यवेदीत्- नि+विद्+लुङ्+तिप्। उदतीरत्- उद्+तृ+णिच्+लुङ्+तिप्।

भावार्थः - तदनन्तर योगिराजः अवदत् ''यवनयुद्धे विजयो भविष्यति दैवाद् विपद्ग्रस्तोऽपि मित्रसहाय्येन आत्मानं रक्षिष्यति इति। मुनिरपि 'गृहीतम्' इत्युक्त्वा किमपि विचार्य उष्णं निःश्वस्य अवदत् युष्मादृक्षाणां महात्मनां साक्षात्कारो दुर्लभ एव एका जिज्ञासा इतोऽप्यस्ति, योगिराजः आम् इत्युक्त्वा उत्तरंवदति स सुखेन जीवति तस्य दर्शनं च तद्विवाह काले भविष्यति इत्युक्त्वा सत्वरम् गण्डशैलान् आरुह्य पर्वतकन्दरे गतवान्।''

मूलम् - **ततः शनैः शनैर्यातेष्वपरिचितजनेषु, संवृत्ते च निर्मक्षिके, मुनिगौरबटुमाहूय, विजयपुराधीशाऽऽज्ञया शिववीरेण सह योद्धुं ससेनं प्रस्थितस्य अफजलखानस्य विषये यावत् किमपि प्रष्टुमियेष, तावत् पादचारध्वनिमिव कस्याप्यश्रौषीत्। तमवधार्याऽन्यमनस्के इव मुनौ गौरवटुरपि तेनैव ध्वनिना कर्णयोराकृष्ट इव समुत्थाय, निपुणं परितो निरीक्ष्य, पर्य्यट्य, 'कोऽयम्?' इति च साम्रेडं व्याहृत्य, कमप्यनवलोक्य, पुनर्निवृत्य, 'मन्ये मार्जारः कोऽपि' इति मन्दं गुरवे निवेद्य, पुनस्तथैवोपविवेश। मुनिश्च 'मा स्म कश्चिदितरः श्रौषीत्' इति सशङ्कः क्षणं विरम्य पुनरुपन्यस्तुमारेभे।**

प्रसङ्गः - अत्र आचार्यः गौरवटुमाहूय अफजलखान विषये वृत्तान्तं पृच्छति।

व्याख्या - ततः=तदनन्तरम्, शनैः शनैः=मन्दं मन्दम्, अपरिचितजनेषु=अज्ञातजनेषु, निर्यातेषु=गतेषु, निर्मक्षिके=एकान्ते च संवृते=जाते, मुनिः=ब्रह्मचारिगुरुः, गौरबटुम्=गौरवर्णब्रह्मचारिणम्, आहूय=आमन्त्र्य, विजयपुराधीशाज्ञया=विजयपुराधिपादेशेन, शिववीरेण=शिवराजेन, सह=साकम्, योद्धुम=युद्धार्थम्, ससेनम्=सेनासहितम्, प्रस्थितस्य=विहितप्रस्थानस्य, अफजलखानस्य=

एतन्नामकस्य, विषये=सम्बन्धे, यावत्=यस्मिन् काले, किमपि=किञ्चिदपि, प्रष्टुम्=जिज्ञासितुम्, इयेष=इच्छितवान्, तावत्=तस्मिन्नेव काले, पादचारध्वनिमिव=चरणसंचलनध्वनिमिव, अश्रौषीत्=श्रुतवान्, तम्=ध्वनिम्, अवधार्य=विज्ञाय, अन्यमनस्के=निरुत्साहिते, इव=यथा, मुनौ=ब्रह्मचारिगुरौ, गौरबटुः=गौरब्रह्मचारी, अपि, तेनैव=श्रुतेनैव, ध्वनिना=शब्देन, कर्णयोः=श्रोत्रयोः, कृष्ट इव=समाकृष्ट इव, समुत्थाय=उत्तिष्ठितोभूत्वा, निपुणम्=सम्यग्प्रकारेण, परितः=समन्तात्, निरीक्ष्य=विलोक्य, पर्यटय्य=परिभ्रम्य, कोऽयम्=कोऽस्ति, इति=एवम्, च, साम्रेडितम्=बहुवारम्, व्याहृत्य=निगद्य, कमपि=कञ्चिदपि, अनवलोक्य=न दृष्ट्वा, पुनर्निवृत्य=भूयः प्रत्यागत्य, मन्ये=जाने, कोऽपि मार्जारः=बिडालः, इति, गुरवे=मुनये, मन्दम्=शनैः, निवेद्य=कथयित्वा, पुनस्तथैव=भूयः तेनैवप्रकारेण, उपविवेश=उपाविशत्। मुनिः=ब्रह्मचारिगुरुः, च, कञ्चिदितरः= कश्चिदन्यः, मास्म श्रौषीत्=नहि शृणुयात्, इति=एतस्मात्, सशङ्कः=आशङ्कितः सन्, क्षणम्=किञ्चित्कालम्, विरम्य=तूष्णींभूय, पुनः-भूयः, उपन्यस्तुम्=स्वकथनं वक्तुम्, आरेभे=समारभत।

व्याकरणम् - अपरिचितजनेषु- न परिचिताः, अपरिचिताः, अपरिचिताश्च ते जनाश्च, अपरिचितजनाः, तेषु। निर्मक्षिके- मक्षिकाणाम् अभावो निर्मक्षिकम्, तस्मिन् निर्मक्षिके। ससेनम्=सेनया सहितम्, अन्यमनस्के- अन्यस्मिन् मनोयस्य सः अनन्यमनस्कः, तस्मिन्। सशङ्कः- शङ्कया सहितः।

संवृत्ते- सम्+वृत्+क्त। निर्यातेषु- निर्+या+क्त। योद्धुम्- युध्+तुमुन्। प्रस्थितस्य- प्र+स्था+क्त (ष.ए.व.)। अवधार्य- अव+धृ+णिच्+ल्यप्। समुत्थाय- सम्+उद्+स्था+ल्यप्। उपन्यस्तुम्- उप+नि+अस्+तुमुन्। आरेभे- आ+रभ्+लिट्।

भावार्थः - ततः अपरिचितजनेषु गते सति आचार्यः गौरवटुमाहूय शिववीरेण सह योद्धुं प्रस्थितस्य अफजलखानस्य विषये किञ्चित् प्रष्टुमिच्छति स्म, तदा एव कस्यापि पादध्वनिश्रुतिपथमायाति खिन्नः मुनिः गौरवटुश्चध्वनेः कारणं ज्ञातु परितः पश्यति भ्रमति च। परं कमपि अदृष्ट्वा 'कश्चन मार्जारो प्रतीयते' इत्युक्त्वा पुनरुपाविशत्। मुनिश्च क्षणं विरम्य पुनः वदति।

मूलम् - **''वत्स गौरसिंह! अहमत्यन्तं तुष्यामि त्वयि, यत्त्वमेकाकी अफजलखानस्य त्रीनश्वान् तेन दासीकृतान् पञ्चब्राह्मणतनयांश्च मोचयित्वा आनीतवानसीति। कथं न भवेदीदृशः? कुलमेवेदृशं राजपुत्रदेशीयक्षत्रियाणाम्। तावत् पुनरश्रूयत मर्मरः पादक्षेपश्च। ततो विरम्य, मुनिः स्वयमुत्थाय, प्रोच्चं शिलापीठमेकमारुह्य, निपुणतया परितः पश्यन्नपि कारणं किमपि नावलोकयामास चरणाक्षेपशब्दस्य। अतः पुनरेकतानेन निपुणं निरीक्षमाणेन गौरसिंहेन दृष्टम् यत् कुटीरनिकटस्थनिष्कुटकदलीकूटे द्वित्रास्तरवोऽतितरां कम्पन्ते इति।''**

प्रसङ्गः - गौरवटुं किमपि वक्तुम् उद्यतः मुनि पुनः पादाचारस्य ध्वनिं शृणोति। अनुक्षणमेव उभावपि तत्कारणमन्वेष्टुं तत्परौ भवतः।

व्याख्या - वत्स=पुत्र!, गौरसिंह=गौरबटु, अहम्=गुरुः, त्वयि=भवति, अत्यन्तम्=अत्यधिकम्, तुष्यामि=प्रीणामि, यत्=यस्मात् त्वमेकाकी=त्वमेव केवलः, अफजलखानस्य=तन्नामकस्य, त्रीन श्वान्=त्रीन् घोटकान्, तेन=अफलजखानेन, दासीकृतान्=भृत्यीकृतान्, पञ्चब्रह्मणतनयान्= पञ्चविप्रबालकान्, च, मोचयित्वा तद्बन्धनाद् उन्मुच्य, आनीतवान् असि=समानयः इति, कथम्=केन प्रकारेण, न भवेः=न स्याः, ईदृशः=एवं विधः, राजपूतदेशीयक्षत्रियाणाम्=''राजपूताना'' इति देशस्य क्षत्रियाणाम्, कुलमेव=वंशमेव, ईदृशम्=एतादृशम्।

तावत्=तदैव, पुनः=भूयः, मर्मरः=शुष्कपर्णध्वनिः, पादक्षेपः=चरणसञ्चारः, च,

अश्रूयत=श्रुतिमापतत्, ततः=तदनन्तरम्, विरम्य=क्षणं स्थित्वा, मुनिः=ब्रह्मचारिगुरुः, स्वयमुत्थाय=उत्थानं विधाय, प्रोच्चम=अत्युन्नतम्, एकम्=अन्यतमम् शिलापीठम्=पाषाणखण्डम्, आरुह्य=आरोहणं विधाय, निपुणतया=सम्यग्रूपेण, परितः=समन्ततः, पश्यन्=अवलोकयन्, अपि, चरणाक्षेपशब्दस्य=पादक्षेपस्य, किमपि=किञ्चिदपि, कारणम्=निमित्तम्, न अवलोकयामास=न अपश्यत्। अतः=अनेन कारणेन, पुनः=+भूयः, एकतानेन=एकचित्तेन, निपुणम्=सम्यक्, निरीक्षमाणेन=विलोक्यमानेन, गौरसिंहेन=गौरब्रह्मचारिणा दृष्टम्=विलोकितम्, यत्, कुटीरनिकटस्थनिष्कुटककदलीकूटे=पर्णशालासमीपस्थवाटिकारम्भासमूहे, द्वित्रा=द्वौ त्रयो वा, तरवः=पादपः अतितराम्=अधिकतराम्, कम्पन्ते=वेपन्ते, इति।

व्याकरणम् - मोचयित्वा- मुच्+णिच्+क्त्वा। आनीतवान्- आ+नी+क्तवतु। विरम्य- वि+रम्+ल्यप्। निरीक्षमाणेन- निर्+ईक्ष+शानच्। दृष्टम्-दश्+क्त। अतितरा- अति+तरप्।

ब्राह्मणतनयान्- ब्राह्मणानां तनयान्। पादक्षेपः-पादयोः क्षेपः। शिलापीठम्- शिलायाः पीठम्। कुटीरनिकटस्थ निष्कुटककदलीकूटे- कुटीरस्य निकटस्थाः निष्कुटकाः, तेषु कदलीनां कूटे।

भावार्थः - पुत्रगौरसिंह ! त्वमेकाकी एव अफजलखानस्य त्रीन् अश्वान् पञ्चब्राह्मणान् च मोचयित्वा आनीतवान् अतोऽहं प्रसन्नोऽस्मि। राजपुत्रदेशे समुत्पनाः क्षत्रियाः एतादृशा एव भवन्ति। तदैव भूयः पादक्षेपः श्रूयते ततः मुनि स्वयमेव प्रोच्चं शिलाखण्डमारूह्य परितः पश्यति ध्वनेः कारणं न ज्ञायते। पुनः सावधानतया पश्यता गौरसिंहेन दृष्टं यत् पर्णोटजसमीपे कदलीगुल्मे द्वित्रावृक्षाः अतिकम्पमाना वर्तते।

मूलम् - **तदेव संशयस्थानमित्यङ्गुल्या निर्दिश्य कुटीरवलीके गोपयित्वा स्थापितानामसीनामेकमाकृष्य, रिक्तहस्तेनैव मुनिना पृष्ठतोऽनुगम्यमानः, कपोलतलविलम्बमानान् चक्षुचुम्बिनः, कुटिलकचान् वामकराङ्गुलिभिरपसारयन्, मुनिवेषोऽपि किञ्चित् कोपकषायितनयनः, करकम्पितकृपा-कृपणकृपाणो महादेव-माराधयिषुस्तपस्विवेषोऽर्जुन इव शान्तवीररसद्वयस्नातः सपदि समागतवान् तन्निकटे, अपश्यच्च लता-प्रतान-वितान-वेष्टित-रम्भा-स्तम्भा-त्रितयस्य मध्ये नीलवस्त्र-खण्डवेष्टितमूर्द्धानं हरितकञ्चुकं श्यामवसनानद्धकटितट- कर्बुराधोवसनम् काकासनेनोपविष्टम्, रम्भालवाललग्नाधोमुखखड्गत्सरुन्यस्तविपर्यस्त हस्तयुगलम्, लशुनगन्धिभिर्निःश्वासैः कदलीकिसलयानि मलिनयन्तम्, नवाङ्कुरितश्मश्रुश्रेणिच्छलेन कन्यकापहरणपङ्ककलङ्कितराननम् विंशतिवर्षकल्पं यवनयुवकम्। ततः परस्परं चाक्षुष सम्पन्ने दृष्टोऽहमिति निश्चित्य, उत्प्लुत्य, कोशात् कृपाणमाकृष्य, युयुत्सुः सोऽपि सम्मुखमवतस्थे। ततस्तयोरेव सञ्जाताः परस्परमालापाः।**

प्रसङ्गः - कुटीर समीपे संशयस्थानं निरीक्ष्यमाणः गौरसिंहः वृक्षपर्णेषु निलीनं म्लेच्छं पश्यति एतस्य वर्णनं करोति ग्रन्थकारः

व्याख्या - तदेव=एतदेव, संशयस्थानम्=सन्देहास्पदम्, इति=एवम्, अङ्गुल्या=अङ्गुलिसङ्केतेन, निर्दिश्य= सन्दर्श्य, कुटीरवलीके=पर्णशालापटले, गोपयित्वा=गोपनं कृत्वा, स्थापितानाम्= निहितानाम्, असीनाम्=कृपाणानाम्, एकम्=अन्यतमम् आकृष्य=निष्कास्य, रिक्तहस्तेनैव= शून्यहस्तेनैव, मुनिना=गुरुणा पृष्ठतोऽनुगम्यमानः=पृष्ठतोऽनुस्रियमाणः, कपोलतलविलम्बमानान्= गण्डसंलग्नान्, चक्षुश्चुम्बिनः=नेत्रसंस्पर्शिनः, कुटिलकचकान्= वक्रकुन्तलान्, वामकराङ्गुलिभिः= वामहस्ताङ्गुलिभिः, निवारयन्, दूरी कुर्वन्, मुनिवेषः=ऋषिवेषः, अपि, किञ्चितकोपक-

षायितनयन:=ईषत्क्रोधकलुषितनेत्र:, करकम्पितकृपाकृपणकृपाण:= हस्तकम्पित दयाविरहितासि:, महादेवम्=शिवम्, आरिराधयिषु=सेवितुमिच्छु: तपस्विवेषोऽर्जुन इव=तापसवेषधारि पार्थ इव, शान्वीररसद्वयस्नात:= शमोत्साहनिष्पन्नरसयुगलावगाहित:, सपदि=सत्वरम्, समागतवान्= समागच्छत्, तन्निकटे=तत्समीपे, अपश्यत्=अवलोकयत् लताप्रतानवितान वोष्टितरम्भास्तम्भा-त्रितयस्य=व्रततिसूक्ष्मतन्तुविस्तारवलयितकदलीस्तम्भत्रयस्य, मध्ये=आभ्यन्तरे, नीलवस्त्रखण्ड-वेष्टितमूर्द्धानम्=नीलाम्बरखण्डवेष्टितशिरोभागम्, हरितकञ्चुकम्=हरित चोलकम्, श्यामवस-नानद्धकटितटकर्बुराधोवसनम्=कृष्णपटानद्धकटिभागकर्बुराधोवस्त्रम्, काकासनेनोपविष्टम्= वायसासनेन तिष्ठन्तम् रम्भालवाललग्नाधोमुखखड्गत्सरुन्यस्तविपर्यस्त हस्तयुगलम्= कदल्यावा-पलग्ननिम्नमुखासिमुष्टिकोपपरिधृतविपर्यस्तकरद्वयम्, लशुनगन्धिभि:=रसोनगन्धिभि:, नि: श्वासै:=श्वासै:, कदलीकिसलयानि=रम्भापलाशान्, मलिनयन्तम्=दूषयन्तम्, नवाङ्कुरितश्म-श्रुश्रेणिच्छलेन=नवस्फुरितश्मश्रुव्याजेन, कन्यकापहरण पङ्ककलङ्कपङ्ककलङ्कितानम्=बालिका-चौर्य-पङ्कपङ्किलवदनम्, विंशतिवर्षकल्पम्=विंशतिवर्षदेशीयम्, यवनयुवकम्=म्लेच्छयुवकम्, तत:=दर्शनोत्तरम्, परस्परम्=अन्योन्यम्, चाक्षुषे=चक्षुरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे, सम्पन्ने=जाते, दृष्टोऽहम्=अवलोकितोऽहम्, इति=एवम्, निश्चित्य=निश्चयंकृत्वा, उत्प्लुत्य=उत्पत्य कोशात्, कृपाणम्=खडगम्, आकृष्य=निष्कास्य, युयुत्सु:=योद्धुमिच्छु:, सोऽपि=यवनोऽपि, सम्मुखम्=गौरसिंहसमक्षम्, अवतस्थे=संस्थितो बभूव, तत:=तदनन्तरम्, तयो:=गौरसिंहयव-नयुवकयो:, एवम्=इत्थंप्रकारेण, सञ्जाता:=सम्पन्ना:, परस्परम्=अन्योन्यम्, आलापा:=वार्तालापा:

व्याकरणम् - संशयस्थानम्- संशयस्य स्थानम्। कुटिलकचकान्-कुटिला: कचा: कुटिलकचा:, तान्। रिक्तहस्तेन-रिक्त: हस्त: यस्यासौ रिक्तहस्त:, तेन। कोपकषायितनयन:- कोपेन कषायिते नयने यस्य स:। करकम्पितकृपाकृपणकृपाण:- करे कम्पित: कृपाकृपण: कृपाणो यस्य स:। तपस्विवेष:- तपस्विनां वेषो यस्य स:। हरितकञ्चुकम्-हरितं कञ्चुकं यस्य, तम्। लताप्रतानवितान-वेष्टितरम्भास्त-म्भत्रितयस्य- लतानां प्रतानानि लताप्रतानानि, तेषां वितानम्, तेन वेष्टितम्, रम्भास्तम्भानां त्रितयम्, तस्य। काकासनेन- काकानाम् आसनेन। रम्भालवाललग्ना-धोमुखखड्गत्सरुन्यस्तविपर्यस्त-हस्तयुगलम्-रम्भालबाले लग्नाधोमुखखड्ग: तस्य त्स्रु:, विपर्यसतं च तद् हस्तयुगलम्। निर्दिश्य- निर+दिश्+क्त्वा+ल्यप्। गोपयित्वा- गुप्+णिच्+क्त्वा। आकृष्य- आ+कृष्+ल्यप् अनुगम्यमान:- अनु+गम्+णिच्+शानच्, अपसारयन्- अप+सृ+णिच्+शतृ। आरिराधयिषु+आ+राध्+सन्+उ। उत्प्लुत्य- उत्+प्लुङ्+क्त्वा>ल्यप्। युयुत्सु: युध्+सन्+उ। अवतस्थे-अव+स्था+लिट्।

भावार्थ: - अफलजखानविषयकं विमर्शावसरे मर्मरध्वनिं श्रुत्वा 'कुत इदमिति अन्वेषणपर: गौरसिंह: कुटीर निकटस्थे कदली समूहे कम्पमानान् वृक्षान् पश्यति, स च गुरुणा अनुगम्यमान: सकृपाण: तत्र गच्छति, कन्यापहारकं यवनहतकं च पश्यति। सोऽपि 'अहं दृष्ट' इति निश्चित्य युद्धं कर्तुं सम्मुखं स्थितो भवति। ततश्च तयो: सञ्जाता: परस्परमालापा:।'

मूलम् - **गौरसिंह:- कुतो रे यवनकुलकलङ्क?**

यवन-युवक:- आ:! वयमपि कुत इति प्रष्टव्या:? भारतीय- कन्दरिकन्दरेष्वपि वयं विचराम:, शृंग-लाङ्गूलविहीनानां हिन्दुपदव्यवहार्याणाञ्च युष्मादृक्षाणां पशूनामाखेटक्रीडया रमामहे।

गौरसिंह:- (सकोधं विहस्य) वयमपि स्वाङ्कागतसत्वृत्तय: शिवस्य गणा-अत्रैव निवसाम:,

तत् सुप्रभातमद्य स्वयमेव त्वं दीर्घ-दावदहने पतङ्गायितोऽसि।

यवन-युवकः- अरे रे वाचाल! ह्यो रात्रौ युष्मत्कुटीरे रुदतीं समायातां ब्राह्मणतनयां सपदि प्रयच्छथ, तत् कदाचिद् दयया जीवतोऽपि त्यजेयम्, अन्यथा मदसिभुजङ्गिन्या दंष्टाः क्षणात् कथावशेषाः संवर्त्स्यथ।

प्रसङ्गः - गौरसिंह-यवनयुवकयोः पारस्परिकवार्तालापं वर्णयति ग्रन्थकारः।

व्याख्या - गौरसिंह- रे यवनकुलकलङ्क! =रे यवनवंशपातक! कुतः=कस्मात् स्थानात् समागतोऽसि।

यवनयुवकः- आः=इतिखेदे, वयमपि=यवनाअपि, कुतः=कुत्रत्यः इति=एवम्प्रकारेण, प्रष्टव्याः= प्रश्नस्य विषयाः, सन्ति किम? भारतीयकन्दरिकन्दरेष्वपि=भारतवर्षीयशैलगह्वरेषुअपि, वयम्=यवनाः विचरामः=+अटामः, शृङ्गलाङ्गूलविहीनानाम्=विषाणलाङ्गूलरहितानाम्, हिन्दुपदव्यवहार्याणाम्= हिन्दुपदवाच्यानाम् च, युष्मादृक्षाणाम् भवादृशानाम्, पशूनाम्=जन्तूनामू, आखेटक्रीऽया= मृगयाखेलया, रमामहे=प्रमोदामहे।

गौरसिंहः- (सक्रोधम्=सकोपम्, विहस्य=हसित्वा) वयमपि=आश्रमवासिनोऽपि, स्वाङ्कागतसत्ववृत्तयः=निजक्रोडागतप्राणिवृत्तयः, शिवस्य=शङ्करस्य, गणाः=रुद्रादयः, अत्रैव=इहैव, निवसामः=वासं कुर्मः, तत्=तस्माद्धेतोः अद्य=अधुना, सुप्रभातम्=सुदिवसः, त्वम्=यवनयुवकः, स्वयमेव=आत्मनैव, दीर्घदावानले=पतङ्गायितोऽसि=पतङ्गमिव समाचरसि।

यवनयुवकः- अरे रे वाचाल=वृथाजल्पक! ह्यः=विगते, रात्रौ=निशायाम्, युष्मत्कुटीरे=भवदुटजे, रुदतीम्=विलपन्तीम्, समायाताम्=आगतवतीम्, ब्राह्मणतनयाम्=विप्रसुताम्, प्रयच्छथ=निवर्तयथ, तत् कदाचित्, दयया=ममकृपया, जीवतः=प्राणान्धारयतः, त्यजेयम्=मुञ्चेयम्, अन्यथा= एतद्विपरीते, मदसिभुजङ्गिन्या=मत्कृपाणसर्पिण्या, दंष्टाः=कर्तिताः, क्षणात्=क्षणानन्तरम्, कथावशेषाः=नाममात्रावशेषाः, संवर्त्स्यथ=स्थास्यथ।

व्याकरणम् - भारतीयकन्दरिकन्दरेषु- कन्दराःसन्ति अस्मिन् इति कन्दरी, भारतीयाः कन्दरिणः तेषां कन्दराः, तासु। स्वाङ्कागत सत्ववृत्तयः- स्वाङ्के आगता, स्वाङ्कागताः ते च सत्वाः, स्वाङ्कागत सत्वाः वृत्तिर्येषां ते।

पतङ्गायति- पतङ्ग+क्यङ्+क्त। प्रष्टव्या- प्रच्छ+तव्य+जस। रुदती- रुद्+शतृ+ङीप्। दंष्टाः- दंश+क्त। संवत्स्यर्थ- सम्+वृत+लृट्।

भावार्थः - गौरसिंह वदति- रे यवनकुलकलङ्क कुत आगतोऽसि उत्तरे म्लेच्छयुवकः वदति कुत वयमितिन पृष्टव्याः, भारतीयपर्वतकन्दरासु हिन्दुपशूनां मृगयया विचरणं कुर्मः। गौरसिंह वदति अद्यत्वं दीर्घ दावानले पतङ्गमिव स्वयमेव पतितोऽसि। यवनः वदति रेवाचाल! गतरात्रौ युष्मत् कुटीरे समागतां ब्राह्मण कन्यां शीघ्रं प्रयच्छथ न चेद् मदसिभुजङ्गिन्या दंष्टाःशीघ्रमेव मृत्युं प्राप्स्यथ।

मूलम् - **कलकलमेतमाकर्ण्य श्यामवटुरपि कन्यासमीपादुत्थाय दृष्ट्वा च हन्तुमेतं यवनवराकं पर्याप्तोऽयं गौरसिंह इति मा स्म गमदन्योऽपि कश्चित् कन्यकामपजिहीर्षुरिति वलीकादेकं विकटखड्गमा-कृष्य त्सरौ गृहीत्वा कन्यकां रक्षन् तदध्युषित-कुटीर-निकट एव तस्थौ। गौरसिंहस्तु 'कुटीरान्तः कन्यकाऽस्ति, सा च यवन-वध- व्यसनिनि मयि जीवति न शक्या द्रष्टुमपि, किं नाम स्प्रष्टुम्? तद् यावत् तव कवोष्ण-शोणित-तृषित एष चन्द्रहासो न चलति, तावत् कूर्दनं वा उत्फालं वा यच्चिकीर्षसि तद् विधेहि' इत्युक्त्वा व्यालीढमर्य्यादया सज्जः समतिष्ठत।**

प्रसङ्गः - गौरसिंह-यवनयुवकयोवार्तालापं श्रुत्वा कुटीरस्थो श्यामवटुरपि सन्नद्धो भवति। गौरसिंहश्च यवन

युवकमुत्तरं वदति।

व्याख्या - कलकलम्=कोलाहलम्, एतम्=समीपस्थम्, आकर्ण्य=निशम्य, श्यामबटुः=द्वितीयब्रह्मचारी, कन्यासमीपात्=बालिकापार्श्वातृ, उत्थाय=उत्तिष्ठितोभूत्वा=दृष्ट्वा=विलोक्य, च, एतम्=समागतम्, यवनवराकम्=क्षुद्रयवनम्, हन्तुम्=मारयितुम्, अयं गौरसिंहः=अयं गौरवटुः, पर्याप्त=अलम्, इति=इत्थम्, विचार्य=निश्चित्य, मा स्म, गमदन्योऽपि कश्चित्=अन्यो जनो न आयातु, कन्यकाम्=बालिकाम्, अपाजिहीर्षुः=अपहरणंकर्तुमिच्छुः, इति=एतस्मात्, वलीकात्=पटलात्, एकम्=अन्यतमम्, विकटखड्गम्=भयंकरकृपाणम्, आकृष्य=समादाय, त्सरौ=मुष्टिकायाम्, गृहीत्वा=संगृह्य, कन्यकाम्=ब्राह्मणबालिकाम्, रक्षन्=रक्ष्यमाणः, तदध्युषितकुटीरनिकटे= बालिकासेवितपर्णशाला समीपे, एव, तस्थौ=स्थितो वभूव।

गौरसिंहस्तु=तन्नामको ब्रह्मचारी तु, कन्यका: बालिका कुटीरान्तः=कुटीरमध्ये, अस्ति=वर्तते, सा=बालिका, च, यवनवधव्यसनिनि=म्लेच्छवधसंकल्पशीले, मयि=गौरसिंहे, जीवति= प्राणान्धारयति सति, द्रष्टुमपि=अवलोकयितुमपि, न शक्या=न सम्भवा, किंनाम= का चर्चा, स्प्रष्टुम्=स्पर्शंकर्तुम्, तद्=तस्मात्, यावत्=यावत्कालम्, तव=यवनस्य, कवोष्णशोणित तृषित=कोष्णरक्तपिपासितः, एषः=अयम्, चन्द्रहासः=कृपाणः, न चलति=न परिस्फुरति, तावत=तत्कालं यावत्, कूर्दनम्=उत्पातनम्, वा=अथवा, उत्फालम्=उत्प्लवनं वा, यत् चिकीर्षसि=कर्तुमिच्छसि, तद्विधेहि=तत्कुरु, इत्युक्त्वा=एवं कथयित्वा, व्यालीढमर्य्यादया= युद्धावस्थानविशेष मर्यादया, सज्जः=उद्यतः, समतिष्ठत्=संस्थितोऽभवत्।

व्याकरणम् - कन्यासमीपात्- कन्यायाः समीपात्। विकटश्च खड्गश्च, तं विकटखड्गम्। यवनवधव्यसनिनि- यवनानांवध एव व्यसनं यस्य, तस्मिन्। व्यालीढमर्यादया- व्यालीढस्य मर्यादा, तया।

हन्तम्- हन्+तुमुन्। अपजिहीर्षुः- अप्+हृ+सन+उ। अध्युषित- अधि+वस्+क्त। शक्या- शक्+यत्+टाप्। कूर्दनम्- कूर्द+ल्युट्। उत्फालनम्- उद्+फाल्+ल्युट्। चिकीर्षसि- कृ+सन्+लट्+सिप्। समतिष्ठत- सम्+स्था+लङ्।

भावार्थः - गौरसिंह यवनयुवकयोर्वार्तालापं श्रुत्वा श्याम वटुरपि सज्जो अभवत्। यवन हन्तुं गौरसिंहरेव पर्याप्त इति विचिन्त्य, अन्य कोऽपि न समागच्छेत् इति च विचार्य हस्ते खडगमादायकन्यारक्षणे तत्परोऽभूत् गौरसिंहश्च यवनयुवकमवोचत् यावत् तव कोष्णरुधिरपिपासितोऽयं खड्गः न चलति तावत् कूदनं उल्फालं वा कुरु। अनुक्षणमेव सः प्रहारे तत्परोऽभूत्।

मूलम् - **ततो गौरसिंहः दक्षिणान् वामांश्च परश्शतान् कृपाणमार्गा- नङ्गीकृतवतः दिनकरस्पर्शचतुर्गुणी-कृतचाकचक्यैः चञ्चच्चन्द्रहासचमत्कारैश्चक्षूंषि मुष्णतः, यवनयुवकहतकस्य, केनाप्यनुलक्षितो-द्योगः, अकस्मादेव स्वासिना कलितक्लेदसंजा- तस्वेदजलजालं विशिथिलकचकुलमालं भग्नभ्रूभयानकभालं शिरश्चिच्छेद।**

प्रसङ्गः - अत्र परस्परं संलापानन्तरं अनुक्षणमेव स्वकीयेन खड्गेन अपाजिहीर्षुःम्लेच्छयुवकस्य शिरश्छिनत्ति इति वर्णयति ग्रन्थकारः।

व्याख्या - ततः=तदनन्तरम्, गौरसिंह=गौरबटुः, दक्षिणान्=सव्यान्, वामांश्च=सव्येतरांश्च, परश्शतान्=शताधिकान्, कृपाणमार्गान्=खड्गयुद्धपथान्, अङ्गीकृतवतः=स्वीकृतवतः, दिनकरकरस्पर्शचतुर्गुणीकृतचाकचक्यैः=रवि किरणसम्पर्कचतुर्गुणीकृतप्रतिभासविशेषैः, चञ्चच्चन्द्रहासचमत्कारैः=सञ्चरत्खड्गचमत्कारैः, चक्षूंषि=नेत्राणि, मुष्णतः=चोरयतः, यवनयुवकहतकस्य=दुष्टमलेच्छयुवकस्य, कलितक्लेदसञ्जातस्वेद जलजालम्=व्याप्तश्रमजनित-

घर्मजलसमूहम्, विशिथिलकचकुलमालम्=परिभ्रष्टकेशसमूहपङ्क्तिम्, भग्नभ्रूभयानकभालम्=छिन्नभ्रूभीषण ललाटम्, शिर:=मस्तकम्, केनापि, अनुपलक्षितोद्योग:=अदृष्ट प्रयास:, अकस्मादेव=सहसैव, स्वासिना=स्वकृपाणेन, चिच्छेद=अच्छिनत्।

व्याकरणम् - कृपाणस्य मार्गान् कृपाणमार्गान्। दिनकरकरस्पर्श चतुर्गुणीकृतचाकचक्यै:- दिनकरस्य कराणां स्पर्शेन चतुर्गुणीकृतंचाकचक्यं यैस्तै:। चञ्चच्चन्द्रहासचमत्कारै:- चञ्चत: चन्द्र हासस्य चमत्कारै:। अनुपलक्षितोद्योग:- कलितेन क्लेदेन सञ्जातस्य स्वेदजलस्य जालं यस्मिन् तत्। विशिथिलकच-कुलमालम्- विशिथिला:, कचानां कुलस्य माला: यस्मिन् तत्।
मुष्णत:- मुष्+तसिल्। कलित- कल्+क्त। भा+लच्। चिच्छेद- छिद्+लिट्।

भावार्थ: - तत्पश्चात् गौरसिंह: दक्षिणवामान् शताधिकान् खड्गप्रहारान् अङ्गीकृतवत: रविकिरण-स्पर्शसंवर्धितचाकचक्यै: सञ्चरत् खड्गचमत्कारै: नेत्राणिश्चोरयत: तस्य म्लेच्छस्य सहसैव निजचन्द्रहासेन शिर: कर्तयामास

मूलम् - **अथ मुनिरपि दाडिमकुसुमास्तरणाच्छन्नायामिव गाढरुधिर- दिग्धायां ज्वलदङ्गरचितायां चितायामिव वसुधायां शयानं वियुज्यमानभारत- भुवमालिङ्गन्तमिव निर्जीवीभवदङ्गबन्धचालनपरं शोणितसंङ्घातव्याजेनान्त: स्थितरजोराशिमिवोदगिरन्तं कलितसायन्तनघनाऽऽडम्बरविभ्रमं सतत-ताम्रचूडभक्षणपातकेनेव ताम्रीकृतं छिन्नकन्धरं यवनहतकमवलोक्य सहर्षं ससाधुवादं सरोमोद्गमञ्च गौरसिंहमाश्लिष्य, भ्रूभङ्गमात्राज्ञप्तेन भृत्येन मृतककञ्चुककटि- बन्धोष्णीषादिकमन्विष्याऽऽनीतम् पत्रमेकमादाय सगण: स्वकुटीरं प्रविवेश।**

प्रसङ्ग: - ब्राह्मणकन्यापहरणपरस्य म्लेच्छयुवकस्य शिरच्छेदनात् प्रसन्न: ब्रह्मचारिगुरु: गौरसिंहमालिङ्गते।

व्याख्या - अथ=तत्पश्चात् मुनि:=ब्रह्मचारिगुरु:, अपि, दाडिमकुसुमास्तरणाच्छन्नायामिव=करकप्रसूनविष्टर-युक्तायामिव, गाढरूधिरदिग्धायाम्=घनीभूतरक्तलिप्तायाम्, ज्वलदङ्गारचितायाम्=प्रज्वलदङ्गारै: व्याप्तायाम्, चितायाम्=चितौ, इव=यथा, वसुधायाम्=धरायाम्, शयानम्=सुप्तम्, वियुज्यमानभारतभुवम्=विरहय्यमानभारतवसुन्धराम्, आलिङ्गन्तम्=आश्लिष्यन्तम्, इव, निर्जीवीभवदङ्गबन्धचालनपरम्=निष्प्राणतांगच्छदङ्गसन्धिचालननिरतम्, शोणितसंघातव्याजेन=रुधिर प्रवाहच्छलेन, अन्त: स्थितरजोराशिम्=शरीराभ्यन्तरस्थरजोगुणसमूहम्, इव, उद्गिरन्तम्=वमन्तम्, कलितसायन्तनघनाऽऽडम्बरविभ्रमम्=धृतसायम्भवमेघविडम्बनविलासम्, सततताम्र चूडभक्षणपातकेनेव=निरन्तरचरणायुधभक्षणपापेनेव, ताम्रीकृतम्=रक्तीकृतम्, छिन्नकन्धरम्=भग्नग्रीवम्, यवनहतकम्=दुष्टयवनम्, अवलोक्य=दृष्ट्वा, सहर्षम्=सानन्दम्, ससाधुवादम्=प्रशंसासहितम्, सरोमोद्गमम्=सरोमाञ्चम्, च, गौरसिंहम्=गौरवटुम्, आश्लिष्य=समालिङ्ग्य, भ्रूभङ्गमात्राऽऽज्ञप्तेन=भ्रूवक्रतामात्रनिर्देशेन, भृत्येन=सेवकेन, मृतककञ्चुककटिबन्धोष्णीषादिकम्=मृत्युङ्गतयवनस्यकञ्चुक जघनपट्टिकोष्णीषादिकम्,

अन्विष्य=अन्वेषणं विधाय, आनीतम्=समुपस्थापितम्, एकं पत्रम्=लेखमेकम्, आदाय=गृहीत्वा, सगणः=ससमूहः, स्वकुटीरम्=निजपर्णशालाम्, प्रविवेश=प्रविष्टः।

व्याकरणम् - दाडिमकुसुमास्तरणम्- दाडिमस्य कुसुमानि, तेषाम् आस्तरणम्। गाढरुधिरदिग्धायाम्- गाढ़ैः रुधिरैः दिग्धायाम्।ज्वलदङ्गारचितायाम्- ज्वलद्भिः अङ्गारैः चितायाम्। वियुज्यमानभारतभुवम्- वियुज्यमानां भारतस्य भुवम्। शोणितसंघात व्याजेन- शोणितानां संघातस्यव्याजेन। सतताम्रचूडभक्षणपातकेन- सततं यत् ताम्रचूडस्य भक्षणम्, तदेव पातकम्, तेन। छिन्नकन्धरम्- छिन्ना कन्धरा यस्य सः, तम्। आच्छन्ना- आ+छद्+क्त+टाप्। शयानम्- शीङ्+शानच् वियुज्यमानम्=वि+युज्+शानच्, निर्जीवीभवत्- निर्+जीव+च्वि+भू+शतृ। उद्गिरन्तम्- उद्+गिर+शतृ। ताम्रीकृतम्- ताम्र+च्वि+कृतम्। आश्लिष्य- आ+श्लिष्+ल्यप्।

भावार्थः - यवनवधानन्तरं करकप्रसूनविष्टरयुक्तायामिव गाढरक्त लिप्तायां ज्वलदङ्गारचितायामिव भूमिमालिङ्गनपरमिव प्रतीयमानं, निरन्तर कुक्कुटभक्षणजन्यपापेन ताम्रीकृतम् इव प्रतीयमानम् छिन्नकन्धरं म्लेच्छयुवकं दृष्ट्वा आचार्यः अपि सहर्षं सरोमाञ्चं गौरसिंहमालिङ्गितवान्। सङ्केतेन आदिष्टेन भृत्येन यवनचोलकाद् प्राप्तं पत्रं स्वीकृत्य स्वोटजं प्रविष्टवान् इति।

वस्तुनिष्ठप्रश्नाः-

1. "अभिनवबाण" इति नाम्ना कः सम्बोध्यते?
   (अ) बाण भट्टः (ब) पं. अम्बिकादत्तव्यासः
   (स) दण्डी (द) कालिदासः
2. पं. अम्बिकादत्तव्यासस्य जन्म कदाऽभवत्?
   (अ) 1858 तमे वर्षे (ब) 1900 तमे वर्षे
   (स) 1880 तमे वर्षे (द) 1800 तमे वर्षे
3. पं. अम्बिकादत्तव्यासस्य जन्म कुत्र अभवत्?
   (अ) जयपुरनगरे (ब) अजयमेरुनगरे
   (स) वाराणस्याम् (द) बिहार प्रदेशे
4. एकस्यामेव घटिकायां श्लोक शतकनिर्माणाद् काशी-ब्रह्मामृतवर्षिणी सभायां "घटिकाशतक" इत्युपाधिना कः अलङ्कृतोऽभूत्?
   (अ) पण्डितराज जगन्नाथः (ब) भारविः
   (स) पं. अम्बिकादत्त व्यासः (द) महाकविमाघः
5. "शतावधान" इति प्रसिद्धिं को ऽवाप?
   (अ) दण्डी (ब) महाकविकालिदासः
   (स) माघः (द) पं. अम्बिकादत्त व्यासः
6. "शिवराजविजयम्" कीदृशो उपन्यासः विद्यते?
   (अ) सामाजिकः (ब) राजनैतिकः
   (स) धार्मिकः (द) ऐतिहासिकः
7. शिवराजविजयस्य कथावस्तु कतिविरामेषु विभक्तमस्ति?
   (अ) त्रिषु (ब) पञ्चसु
   (स) चतुर्षु (द) षट्सु
8. शिवराजविजये ऽङ्गीरस रूपेणाङ्गीकृतः?

(अ) वीररस: (ब) भयानकरस:
(स) रौद्ररस: (द) शान्तरस:

9. शिवराजविजये नायक: क:?
(अ) शिववीर: (ब) पं. अम्बिकादत्तव्यास:
(स) अवरङ्गजीव: (द) रघुवीरसिंह:

10. शिववीर: कीदृश: नायक:?
(अ) धीरोदात्त: (ब) धीरोद्धत:
(स) धीरललित: (द) धीरप्रशान्त:

11. शिवराजविजये प्रतिनायक: क:?
(अ) अवरङ्ग जीव: (ब) रघुवीरसिंह
(स) महमूद: (द) शिववीर:

12. शिवराजविजये उपनायक: क:?
(अ) शिववीर: (ब) रघुवीरसिंह:
(स) अवरङ्गजीव: (द) गौरसिंह:

13. शिवराजविजये कविकल्पनावतीर्णा भारतीया रमणी का?
(अ) सौवर्णी (ब) माया
(स) रसनारी (द) सौवर्णी सखी

14. ''विक्रमराज्येऽपि कथमेष पातकमयो दुराचाराणामुपद्रव:'' इति कस्य कथनम्?
(अ) ब्रह्मचारिगुरो: (ब) योगिराजस्य
(स) शिववीरस्य (द) रघुवीरसिंहस्य

15. कन्यापहरणं क: कृतवान्?
(अ) अवरङ्गजीव: (ब) कश्चन दुष्टयवन:
(स) महमूद: (द) गौरसिंह:

16. भारतवर्षमाक्रम्य पौन: पुन्येन द्वादशवारं क: अलुण्ठत् विपुलं धनञ्च स्वदेशमनयत्?
(अ) महामदो महमूद: (ब) कुतुबुद्दीन:
(स) शहाबुद्रदीन: (द) अवरङ्ग जीव:

17. प्रथमभारतवर्ष सम्राट् को ऽभूत्?
(अ) अवरङ्गजीव: (ब) कुतुबुद्दीन:
(स) शिववीर: (द) शास्तिखान:

18. यवनहतकाद् सप्तवर्षदेशीयां बालिकां क: रक्षितवान्?
(अ) गौरसिंह: (ब) रघुवीरसिंह:
(स) श्यामसिंह: (द) योगिराज:

19. दिल्लीश्वरत्वं क: कलङ्कयति?
(अ) शास्तिखान: (ब) शहाबुद्दीन:
(स) अवरङ्गजीव: (द) महमूद:

20. महाराष्ट्रप्रदेशं क: प्रशास्ति?
(अ) शिववीर: (ब) अवरङ्गजीव:
(स) रघुवीरसिंह: (द) शास्ति खान:

21. शिववीर: कुत्र निवसति?
(अ) सिंहदुर्गे (ब) चन्द्र दुर्गे

(स) तोरण दुर्गे (द) सूर्य दुर्गे

22. शिववीरं वशीकर्तुं क: यवनसेनानी प्रेषित:?
(अ) अवरङ्ग जीव: (ब) कुतुबुद्दीन:
(स) शास्ति खान: (द) महमूद:

23. बीजापुरं क: प्रशास्ति?
(अ) शास्तिखान: (ब) अवरङ्गजीव:
(स) शिववीर: (द) कुतुबुद्दीन:

24. "विजयतां शिववीर:, सिद्धयन्तु भवतां मनोरथा:" इति कस्य कथनम्?
(अ) योगिराजस्य (ब) शिववीरस्य
(स) ब्रह्मचारिगुरो: (द) रघुवीरसिंहस्य

25. कन्यापहारकं यवन हतकञ्च क: पश्यति हन्ति च?
(अ) श्यामसिंह: (ब) ब्रह्मचारि गुरु:
(स) गौरसिंह: (द) रघुवीर सिंह:

अतिलघूत्तरात्मकप्रश्ना:-

1. शिवराजविजय: काव्यस्य कतमां कोटिमाटिकते?
2. शिवराजविजयस्य कर्त्ता क:?
3. श्रीमदम्बिकादत्त व्यासस्य जन्म कदाऽभवत्?
4. श्रीमदम्बिकादत्त व्यासस्य मृत्यु: कदाऽभवत्?
5. शिवराजविजयो गद्यकाव्यं पद्यकाव्यं वा?
6. शिवराजविजयस्य नायक: क:?
7. शिवराजविजयस्य प्रतिनायक: क:?
8. मरीचिमाली कस्य नाम विद्यते?
9. गौरवटु: श्यामवटुश्च कौ स्त:?
10. महामद: कस्य देशस्य निवास्यासीत्?
11. सोमनाथतीर्थम् कस्मिन् प्रदेशे वर्तते?
12. प्रथमभारत सम्राट् क: सञ्जात:?

लघूत्तरात्मक प्रश्ना: -

1. विष्णोर्माया भगवतीत्यादि वाक्यं कुत उद्धृतम्?
2. पर्वतस्य कन्दरे क आसीत्?
3. सप्तवर्षदेशीया बालिका का आसीत्?
4. वीरविक्रमस्य काले भारतवर्षे किमभवत्?
5. शहाबुद्दीन: क आसीत्?
6. पृथिवीराज: कुत्रत्यो राजा आसीत्?
7. जयचन्द्र: कुत्रत्यो राजा आसीत्?
8. कुतुबुद्दीन: क आसीत्?
9. शास्तिखान: क आसीत्?

10. शिववीरः कुत्र निवसतिस्म ससेनः?

11. शिववीरेण का प्रतिज्ञा कृता?

12. अफजलखानः क आसीत्?

निबन्धात्मक प्रश्नाः -

1. रुदन्त्याः बालिकायाः विषये योगिराजेन पृष्टः किं प्राह ब्रह्मचारिगुरुः?

2. यवनानां राज्ये भारतवर्षे किमभवत्?

3. शिववीरस्य कीदृशं वैशिष्ट्यमासीत्?

4. प्रथमनिःश्वासस्य सारांश स्वशब्देषु लिखत।